

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 109

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social Work

Volume 109

ЮНОШИТЕ С ПРОТИВООБЩЕСТВЕНИ ПРОЯВИ – ПРЕД КОНФЛИКТА СЪС ЗАКОНА И ВЪПРОСА ЗА ПРОФЕСИЯТА

КРЪСТИНА ГЕОРГИЕВА ТОДОРОВА*

Резюме: Настоящата студия разглежда проблема за професионалното ориентиране и консултиране на юноши с противообществени прояви. Направен е теоретичен анализ на концепциите за юношеството и отклоняващото се поведение в периода на юношеството, в резултат на което е предложена авторска дефиниция на противообщественото поведение. Изведена е ролята на професионалното ориентиране и консултиране (ПОК) като механизъм за превенция на отклоняващото се поведение. Представени са резултати от представително анкетно проучване сред специалисти от Местни комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (МКБППМН) (секретари и обществени възпитатели), изследващо актуалното състояние на ПОК на юноши с противообществени прояви и спецификите на реализирането му в практиката.

Ключови думи: юношество, противообществени прояви, превенция, професионално ориентиране и консултиране, МКБППМН

E-mail: todorova.kr@gmail.com

JUVENILE OFFENDERS – BETWEEN THE CONFLICT WITH THE LAW AND CAREER CHOICE

Krastina Georgieva Todorova

Abstract: *This paper examines the problem of vocational guidance and counseling of juvenile offenders. A theoretical analysis of adolescence and deviant behavior during adolescence is carried out and a definition of antisocial behavior is proposed. Developed is the idea about the role of vocational guidance and counseling as a mechanism to prevent deviant behavior. Results from a representative survey among experts from the Local Commissions on Juvenile Delinquency are discussed.*

Key words: *adolescence, deviant behavior, juvenile offenders, prevention, vocational guidance and counseling, career choice*

Въведение

Основно разбиране в съвременните политики за децата и младите хора е, че по-доброто образование (в това число и кариерното) може да доведе до положителни резултати както по отношение на заетостта и получаване на по-добро заплащане, така и във връзка с подобряване на здравето, намаляване нивото на престъпността (и детската), постигане на по-високи равнища на социална кохезия и продуктивност. Значимостта на професионалното ориентиране и консултиране (ПОК) и ученето през целия живот се дискутират в редица европейски доклади и се акцентира върху потенциала им за превенция и преодоляване на социалното изключване и младежката престъпност (Görgen, T. et al., 2013). Разработването на специфични програми за придобиване на умения за управление на кариерата са важен елемент на стратегиите, насочени към интеграция на младежи от уязвими социални групи, младежи в риск. От друга страна, изследвания в полето на професионалното ориентиране и кариерно консултиране акцентират върху необходимостта от апробиране и прилагане на модели и програми за кариерно ориентиране, съобразени с особеностите и спецификата на работа с млади правонарушители. В тази връзка дейностите по ПОК все по-често се разпознават като механизъм за превенция на отклоняващото се поведение, ранното отпадане от училище, социалното изключване, а изборът на професия – като параметър на прехода към зрелостта. В подобен изследователски контекст ПОК се приема за организиран консултантски процес за съпровождане и подкрепа в процеса на (професионално) самоопределение и се интерпретира като символичен ритуал на преход в периода на юношеството (Markstrom, C. et al., 1998).

Въпросът за професионалното ориентиране и консултиране на юношите с противообществени прояви частично е застъпен в държавните стратегии и програми за превенция на отклоняващото се поведение, ранното отпадане от училище. В Закона за борба с противообществените прояви на малолетни и

непълнолетни (ЗБППМН), който отразява държавната политика по проблема, е спомената единствено възможността за полагане на общественополезен труд като част от възпитателните мерки за въздействие. От друга страна, въпросът за професията все по-често е предмет на дейността на специалистите от системата за социалнопедагогическа и корекционно-възпитателна работа, въпреки че липсват единна методика на работа, стандарти и принципи на консултантското взаимодействие в сферата на ПОК на юноши с противообществени прояви. Консултантът по професионално ориентиране и консултиране е специалист, който следва да бъде сертифициран и обучен – практика, която прохожда в България. Като цяло в полето на социалнопедагогическата дейност това са учители, обществени възпитатели и педагогически съветници, на които е приписана и консултантска роля.

Изследването на спецификите, съпътстващи ПОК на юноши с противообществени прояви, представлява актуален интерес от научно-практическа гледна точка поради следните причини:

- Значимостта на професионалното ориентиране и консултиране за подобряване шансовете за заетост, за личностно и професионално благополучие е отдавна доказана в практиката и в научните изследвания. Консултирането за професия е ключов елемент на програмите за насърчаване и подновяване интереса към ученето и собственото развитие в юношеска възраст. Въпреки неоспоримите преимущества на ПОК в процеса на формиране на независимост и осъществяване на плавен преход от периода на юношеството към зрелостта юношите с противообществени прояви често остават извън обсега на практико-приложните изследвания в областта.

- Понастоящем в българската научна традиция и социалнопедагогическа практика нерядко отсъства единно разбиране за профила на юношата с противообществени прояви – вербалните репрезентации и модели на възприемане варират в зависимост от степента на придържане към разписаната в ЗБППМН дефиниция за „противообществено поведение“.

- Предприеманите интервенции от педагогическо естество наблягат върху превенцията и корекцията на отклоняващото се поведение. Фокусът е върху нормализирането на провинилия се юноша, върху простъпката. Въпреки активизирането на различни институционални ресурси и включването на семейството в този процес подобна система на работа не държи сметка за уникалната житейска ситуация на юношата „с противообществени прояви“ – *преди всичко човек-в-преход*.

- Въпреки че въпросът за професията е ключов елемент в съвременните политики и стратегии за кариерно ориентиране, заетост и социално включване, в дейността на специалистите от системата за борба и превенция на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (БППМН) той е бегло засегнат. В повечето случаи ПОК е фрагментарна дейност, а процесът е сведен до информиране и съдействие за подготовка на документи. В методи-

чески план, липсват разработки, специфични както за професионалното поле, така и за целевата група.

- Значимостта на професионалното ориентиране и консултиране за подобряване шансовете за заетост, за личностно и професионално благополучие е отдавна доказана в практиката и в научните изследвания. Консултирането за професия е ключов елемент на програмите за насърчаване и подновяване интереса към ученето и собственото развитие в юношеска възраст. Въпреки неоспоримите преимущества на ПОК в процеса на формиране на независимост и осъществяване на плавен преход от периода на юношеството към зрелостта, юношите с противообществени прояви често остават извън обсега на практико-приложните изследвания в областта.

- Понастоящем в българската научна традиция и социално-педагогическа практика нерядко отсъства единно разбиране за профила на юношата с противообществени прояви – вербалните репрезентации и модели на възприемане варират в зависимост от степента на придържане към разписаната в ЗБПМН дефиниция за „противообществено поведение“.

- В този смисъл използваните понятия в полето често се смесват или заменят, което възпрепятства идентифицирането на обща рамка на работа и очертаване на нейните специфики.

- В общ план, професионалното развитие е „...активен процес, в който всеки носи своята лична отговорност“, а „...професионалистът „се създава“ чрез „научаване“ и усвояване на специфични умения за работа. От него се изисква (...) способност да се прилага теорията към практиката, позовавайки се на съществуващи рамки от идеи и познание, така че да не е необходимо да се открива отново вече известното при всяка нова ситуация“ (Богданова, М., 2015: 318). В този смисъл професионализмът за реализиране на ПОК е поставен под въпрос, доколкото няма разработени стандарти, методики на работа, програми за обучение на специалистите.

От тази гледна точка конструирането на изследователския въпрос *Какво е актуалното състояние на ПОК на юноши с противообществени прояви и какви са спецификите на реализирането му в практиката на обществените възпитатели?* препраща към следните проблемни полета:

- образът на юношата „с противообществени прояви“;
- понятиен апарат в полето (работни дефиниции);
- специфики на ПОК на юноши „с противообществени прояви“.

От централно значение за настоящата студия е разбирането за „противообществените прояви“: залага се най-вече върху причините, водещи до състоянието–краен резултат „противообществени прояви“, върху *конфликта и произхода на неговата несъгласуваност* с обществения норматив. Субектът е *юношата в конфликт със Закона*, който се бунтува срещу правилата на възрастните – всъщност един бунт (позитивен от гледна точка на съзряването), който ще му позволи да изгради структура, вписваща го в света.

Теоретичен модел на изследването

При концептуализирането на изследователския проблем е използван интердисциплинарен подход, обхващащ конкретни области от научното познание, занимаващи се със спецификите на юношеството като социално-исторически феномен и научен факт; отклоняващото се поведение в периода на юношеството; професионалното ориентиране и консултиране.

Образът на юношата „с противообществени прояви“

Систематизирането на базовите теоретични подходи към изследване спецификите на юношата „с противообществени прояви“ позволява идентифицирането на общи за различните концепции елементи, маркиращи неговия образ. На тази основа е възможно да се развие единно разбиране, акцентиращо върху профила отвъд простъпката и свързаните с нея негативни конотации, което препраща към възприемането на юношата в контекста на жизненото развитие и задачите, стоящи пред него. Сред тях, от особено значение е тази, свързана с прехода към зрелостта, чийто успех зависи от постигането на идентичност, себепознание и избор на професия. Подобна изследователска перспектива предлага алтернативен подход към опознаване образа на юношата „с противообществени прояви“ в обективен план и се фокусира в *проблемната област между „конфликта със Закона“ и „въпроса за професията“*.

От зората на цивилизацията, преходът от детство към зрялост представлява специфичен етап в живота на човека и събитие в общността, в която живее. Конфликтите на развитието в юношеския период са разпознаваеми в емпиричния опит на традиционните и архаичните общества далеч преди техните научни обосновки в модерността. Нормативно изискваното от човека в състояние на преход във всички култури се разкрива в обредните практики, социалните взаимоотношения, механизмите за регулиране на поведението, достъпа до права и отговорности. Още от Древността периодът между детството и зрелостта се възприема като определящ по-нататъшния житейски път, въпреки че спонтанността в случването му се детерминира от степента на културното развитие на отделните общества и цивилизации. Във всяка културно-историческа епоха хората са осъзнавали (рационално или интуитивно) важноста на съпровождането в процеса на личностна трансформация на *човека-в-преход*. Ето защо чрез ритуалите на преход, като основна форма за (у) регулиране на човешкото поведение, обществата съвсем естествено, почти стихийно са организирани преминаването и след това вписването в групата на по-възрастните Увенчаният с успех изход от подобно лиминално състояние е условие за продължаване на рода и за (ре)социализация. Обредните церемонии имат превантивна и социализираща функция, но от друга страна, логиката им на протичане дава възможност да се разгърнат всички неприемливи

и противоречащи на норматива поведение. Това на свой ред предполага, че *отклоняващото се* поведение е познат и обживян феномен, иманентна характеристика на *юношеството*, на прехода – нещо повече – предназначено му търсене и предизвикване, парадоксално, се превръща в гарант за приобщаването на юношата в света на възрастните:

...Единственият начин да се насили съдбата, е да поемеш риска по тези опасни крайни точки, където социалните норми престават да имат смисъл, като същевременно изчезват гаранциите и изискванията на групата: границата на населената територия, границата на физиологическата съпротива или на физическото и моралното страдание. Защото именно в този нестабилен граничен пояс човек се излага или на възможността да попадне от другата страна, за да не се върне никога, или, обратно, от огромния океан на неизползваните сили, заобикалящи добре организираното човечество, да каптира един личен запас от сила, благодарение на което общественият ред, изцяло непоклатим, ще бъде отменен в полза на безумно смелия (...). Именно от групата индивидите научават урока си; (...) цялото общество учи своите членове, че в обществения ред за тях има шанс само с цената на един абсурден и отчаян опит да излязат от него...

(Строс, Кл. Л., 1997)

Може да се каже, че в исторически план и преди окончателната повсеместна позитивистка нагласа за категоризиране на отклоненията и измерване на социално приемливото поведение хората са възприемали опасните проявления на междинния възрастов период за нещо „нормално“, част от човешката природа, неизбежно присъстващо в нея. Именно чрез предизвикването на обществения ред се решава дали „юношата“ може да бъде достоен член на обществото. Оцелявайки „в този нестабилен граничен пояс“, подавайки се на всичко забранено, прекращвайки всички табута младият човек в същото време доказва своята готовност да живее спрямо правилата. Символично той умира и се възражда като пълноправен член на обществото.

С течение на времето обредите, съпътстващи инициацията, се променят, но като цяло ролята им в социализацията на индивида запазва своето значение както в религиозните, така и в светските обичаи. В този ред на мисли, известни са опитите за аналогия между древните ритуали на преход и съвременните практики на изпращане на абитуриенти, казарменото обучение, държавните изпити, започване на работа или специализирането в заниманията. Някои от посочените обозначават началото на ритуала, други бележат преминаването, трети – приобщаването. Дискусионен обаче е въпросът доколко социализиращ е характерът на тези практики, до каква степен предназначението им съвпада с функцията на ритуалите на инициация в юношеството и по какъв начин се справят с конфликтите на юношеската криза. В известен смисъл липсата на ефективни механизми за постигане на баланс между индивидуалната енергия и обществените закони поставя предизвикателства пред устоите

на общежитието. Докато в предмодерните общества обредите на инициация скъсяват и обобщават периода на юношество, в днешно време този етап се удължава, отлага се във времето постигането на икономическа независимост и самостоятелност. Липсата на създадени от възрастните официални ритуали на преминаване от едно състояние в друго „...прави така, че юношите сами да си ги измислят и даже – че една патология на юношеството може да се яви техен заместител“ (Деларош, П., 2011: 89). Заедно с това докато в традиционните общества алтернативите пред жизнения и професионално-трудов път на юношата са ясни и в голяма степен предопределени, в съвременността вариативността на изборите при недостатъчно структурирани механизми за подкрепа на процеса на професионално самоопределение могат да доведат до неудовлетворение в личен и професионален план. В допълнение, налице е и парадоксалната ситуация, в която във висша ценност е издигната независимостта и автономността на гражданина, а в същото време механизмите за приобщаване на младите хора към зрелостта (и гражданското общество) в повечето случаи са формализирани и затрудняващи субективното преживяване, което възпрепятства постигането на самостоятелност, формиране на чувство за отговорност към себе си, собствените действия и към другите. Оттук на-сетне сценарият е ясен – лутайки се между многозначността на въпросите *Кой съм аз?* и *Кой си ти?*, юношата търси отговорите сам, често де-маркирайки границите на позволеното. Влизайки в конфликт с тези граници, през (ин) директната провокация (положителна или отрицателна) той изисква реакция или знак, „граничен пояс“, отвъд който *не може* да премине. „Подстрекателството, което кара юношата да извърши нещо с тежки последици за самия него, без да съзнава“¹, се манифестира най-вече в широко разпространените, социално конструирани „противообществени прояви“. По този начин, и поради липса на достатъчно фини, ненахлуващи, сензитивни към вътрешните противоборства на човека-в-преход механизми за подкрепа, социалният ред угодно разпознава във фундаменталния човешки *конфликт-въпрос* конфликта–заплаха (насочен срещу, против обществото) и търси подходящи форми за налагане на дисциплинираща санкция.

Ако първообразът на юношеството намира израз в ритуалите на инициация, брачните обреди, в строго регламентираните отношения на традиционното семейство, то в модерността то е събитие в живота на човека и общността и отправя въпроси както към личността, така и към фундаменталните обществени конвенции. Най-често проблематизирането се осъществява през символичната ревизия и преценка на закона и моралните норми, а отклоняващото се поведение е начин да се преоткрие светът, да се заяви несъгласието или безразличието към обществения договор. *Юношеството в този смисъл е преходно състояние, структура, осигуряваща време за експериментиране и*

¹ Значение на думата „провокация“ в Български тълковен речник.

оличностяване, а юношата е човекът-в-преход, който е бил, но още не е, който ежедневно изобретява себе си (собственото си значение) и си набавя битие. Това естествено и почти стихийно експериментиране нерядко прекрива границите на позволеното и провокира обществената реакция. В резултат, за да защитят себе си и да запазят статуквото, институциите на социалния контрол предприемат обширни действия за изследване и санкциониране на отклоняващото се поведение, а в своята дълбока същност това представлява опит за нормализиране и типизиране на самото юношество.

Изобретяването на *юношеството като опасен феномен* съвпада с първите опити то да бъде изследвано от научна гледна точка. Предпоставките се зараждат още в епохата на Просвещението, когато се подготвят рефлексивните модели, тотално преобръщащи традиционните представи за социален свят и формите за неговото осмисляне. С появата на рационалния субект, „инструменталната рационалност“, които гарантират превъзходството на човека над природата, на науката се отрежда централната място в осигуряването на ресурси за легитимирането им. Чрез предоставяне на знание за разбиране и контролиране на природата постепенно нараства броят на институциите и организациите, чиято цел е да събират и оценяват информацията (знанието), служеща за промяна на традиционните вявания и представи. В този контекст социалните науки (социология, психология, криминология) придобиват ключова роля в процеса на преосмислянето им.

Развитието на цели клонове на научното познание през XIX–XX век дава сериозен тласък на изследванията в областта на юношеството и в резултат то бива конструирано, аргументирано и интерпретирано като обект и предмет на наукометрични изследвания. Необходимостта от систематизиране на емпирично доказателствен материал е провокирана от дефинирането на *юношеството като опасен феномен* – резултат от изключителната динамика в обществените процеси, задвижена от установяването на нова социално-икономическа организация.

„Ерата на юношеството“

Периодът между 1890 и 1920 г. е известен в западната история като ерата на юношеството, когато постепенно се създават необходимите предпоставки за възникване на *модерното юношество* – приемане на законодателни политики, ограничаващи детския труд във фабриките, въвеждане на задължително образование, създаване на научноизследователско поле в областта на юношеството. Перспективата, през която юношеството се обективизира и интегрира в научната мисъл като важен период във възрастовото и личностно развитие, от една страна, и като изследователско поле, от друга, е разгърнатата за първи път през 1904 г. в двутомния труд на **Грандвил Стенли Хол** „Adolescence“ („Юношество“). В своя magnum opus американският психо-

лог покрива широк кръг от проблематични области, касаещи юношеското развитие – физическо здраве и развитие, културни и исторически характеристики на юношеството, юношеска любов². Разсъждавайки върху развитието по време на юношеството, той посочва, че в исторически план периодът напомня на някой от античните периоди, протекъл изключително трудно и бурно. Според автора детството и юношеството наподобяват доисторическа култура и примитивен етап на човешко развитие, докато зрелостта посочва за негова най-напреднала фаза (France, A., 2007). Хол прави аналогия с течението в немската романтическа литература – *Sturm und Drang*, и извежда основните характеристики на юношеството, като го обозначава именно с това наименование. По този начин изследователят е първият, който научно конструира юношеството като период на буря и натиск/буря и порив, в който на преден план изпъкват теми като противоборствата между природа и култура, индивид и обществени норми, морален кодекс и страст, емоция и разум и др. Ето защо юношеството е „повторно раждане“, но и „затвор за човешката природа“, понеже юношата невинаги има контрол върху собствените си действия (пак там). Според Хол този, който успешно осъществи прехода към зрелостта, се превръща в завършена личност, докато провалът би очертал бъдеще, изпълнено с делинквентност, дегенеративност и перверзност. За Хол противоборството, конфликтът е универсално явление с биологичен характер и всеки юноша преминава през него, но от нивото на консервативност в съответната култура зависи степента, в която то ще бъде манифестирано и преживяно (Arnett, J., 1999). Особено очевидна според него е тенденцията юношите да преживяват смущения в настроението (често това са депресивни състояния), склонност към антисоциално поведение, да се противопоставят на своите родители и да поставят под съмнение образците на поведение. В тази връзка американският психолог поставя съществен акцент върху необходимостта от намеса на държавата, която да приложи строги мерки и *контрол върху младежта*.

Митът за юношеството като универсален период на противоборства постепенно се развенчава от съвременните психологически изследвания, но

² С. Хол се смята за основоположник на психологическите теории на юношеството, изобретил на теоретично равнище категорията „юношество“. Неговата теория е повлияна от доминиращата идеология в началото на XX век и в много отношения е реакция на обществените настроения, породени от заплашващия да придобие големи размери младежки проблем. Предлагайки научно обосновани аргументи, той разкрива кои са проблематичните аспекти на юношеството, защо то е опасно и как произтичащите от това предизвикателства могат да бъдат посрещнати. Силно влияние върху идеите му оказва пост-дарвинистичното движение на биологичната и еволюционистка философия и по-специално ламаркизмът, чието основно допускане гравитира около вярването, че организмите предават на следващото поколение елементи не под формата на гени, а по-скоро под формата на спомени и придобити характеристики. Американският психолог е привърженик и на идеята за биогенетическия закон на Ернст Хекел, според който най-общо казано онтогенезата повтаря накратко филогенезата.

някои от неговите аспекти, макар и преработени, запазват валидността си – юношеството като период, когато е най-вероятно да се появят определени проблеми (конфликти с родителите, емоционална нестабилност, рисково поведение и др.).

Теории за юношеството

Следващите редове открояват популярните в психоаналитичните и социологически школи интерпретации за юношеството и систематизират някои от неговите основни специфики в перспективата на съответното научно направление. Изборът на конкретните теоретични концепции за юношеството е продиктуван от стремежа за съчетаване особеностите на социалната среда със закономерностите на психичното развитие в този възрастов период.

Психоаналитичен ракурс

На прага на XX век първата изследователска школа с фокус върху клиниката на юношеството е психоанализата, а нейният създател **З. Фройд** намира допирни точки между психоаналитичната интерпретация за юношеството и тезата на Стенли Хол за конфликтите в юношеския период³. През 1905 г. Фройд, позовавайки се на своята клинична практика при лечение на юноши, поставя основите на анализа на процеса на юношеството в „**Три студии върху теорията на сексуалността**“⁴.

Съвременната психоанализа приема, че юношеството е психичен процес, който позволява да бъдат интегрирани физиологичните промени в организма, предизвикани от настъпването на пубертета. То започва веднага щом пубертетът е инвестиран от детето, понякога дори преди да бъде усетен в тялото. В някои случаи това инвестиране, положително или отрицателно, възниква по повод на първите физически проявления на генеративната способност, докато в други – може да започне, преди да бъдат налице физическите промени. В психоаналитичната теория и практика връзката между пубертета и

³ По покана на Хол, тогава президент на Clark University, през 1909 г. Фройд популяризира своите идеи пред университетската общност в рамките на конференция за педагогика, психология и училищна хигиена. Изнесените пет лекции за произхода и развитието на психоанализата остават в историята като първата и последната среща на виенския лекар с американската публика. Вж.: <http://www.clarku.edu/research/archives/archives/FreudandJung.cfm>

⁴ По това време в теорията и практиката на психоанализата юношеството все още не се разглежда като индивидуално явление, а неговото теоретизиране препраща към биологичната категория „пубертет“. Ето защо в своите монографии Фройд употребява двата термина като синоними (в духа на теоретичните разработки от това време) и изгражда солиден фундамент, който ще се превърне в отправна точка за по-късните психоаналитични изследвания на юношеството.

юношеството е ясна, въпреки че двете явления не могат да бъдат приравнени (дори по отношение на времето). В тази връзка се отбелязва, че пубертетът (физиологично явление) невинаги съвпада с периода на юношеството (социален и психологичен преход)⁵. Именно несъзнаваният процес на юношеството обяснява психологическата криза, която намира приемственост в психологическите изследвания след теоретизирането ѝ от **М. Дебес** (един от инициаторите за създаването на медико-психо-педагогически центрове за деца и юноши с изявен неуспех в училище).

Юношеството представлява период от психосексуалното развитие на човека, всъщност един от трите *изключително конфликтни периоди*, в които се подновява срещата между сексуалните нагони и социалните изисквания за съвместен живот. Усилването на нагоните, породено от биологическите предпоставки на пубертета, нарушава психичния баланс, който е бил установен в края на детството. Това води до възстановяване на едиповите конфликти от ранното детство, което причинява емоционална нестабилност, потиснатост и депресивни състояния, противоречия с родителите, уязвимост. Според психоаналитично ориентирани изследователи привидно неразбираемостта и неадекватно поведение на юношите е резултат от амбивалентността, лежаща в основата на взаимоотношенията от ранното детство (например флукуациите между любов и омраза, приемане и отхвърляне), която се реактивира в юношеството. Такива колебания в настроението и поведението са показателни за нагласите на юношата към собственото му съзряване. От една страна, стремежът към свобода и независимост може да бъде най-силният фактор, влияещ върху поведението, но от друга, реалността често поставя трудни за преодоляване предизвикателства, които допълнително задълбочават усещането за несигурност при постигането на независимост. В подобна ситуация на съмнение зависимостта и сигурността на детството се явява привлекателна (и спасителна) перспектива. Предизвикването (утвърждаването на Аз-а) и траурът по детството (отдалечаване от детството, еманципация) са двете взаимодопълващи се страни на юношеството (Деларош, П., 2011).

До първите десетилетия на XX век психоаналитичните търсения в областта на юношеското развитие са оскъдни не поради липсата на методологическа основа, а по-скоро заради базисния постулат в психоаналитичното учение, а именно – сексуалността се открива още през ранното детство, далеч преди появата на биологичните предпоставки на пубертета. В този смисъл, ако последователите на Стенли Хол (а и неговите опоненти) допускат, че появата на сексуалността в юношеството е изключително ново събитие, което влияе върху поведението, то психоанализата приема, че в този период въпросите

⁵ Вж.: Catipovic, M. P., Ladame, F. (1998). Adolescence and Psychoanalysis: The Story of the History. Karnac Books, London.

около сексуалността по-скоро се подновяват⁶ – юношеството е първият период, в който се съживява случилото се до момента в резултат на настъпилия пубертет⁷. Този етап от жизнения цикъл е белязан от емоционален дисбаланс и психологическа криза, което доближава психоаналитичните интерпретации до формулираната от Ст. Хол концепция за юношеството като период на *Sturm und Drang*.

В научните среди и по-специално тези на съвременната психология на юношеското развитие психоаналитичният ракурс нерядко бива отхвърлян. Аргументите гравитират около принципните разногласия между психологическите школи за същността на човешкото поведение и функционирането на психиката. Сериозна критика се отправя и от областта на социалните науки, според които средата не може да бъде изключена като фактор в развитието на психичните структури и неминуемо оказва влияние върху поведението и изграждането на личността. Въпреки това безспорен принос на психоанализата е идеята за несъзнаваното, върху чиято основа по-късно стъпват Ана Фройд, П. Блос, Д. Уиникот, Фр. Долто, за да формулират (а някои от тях, за да развият или реконцептуализират) своето виждане за юношеския период. В тази връзка Патрик Деларош посочва някои предразсъдъци, които психоаналитично ориентираният изследовател (а и не само) трябва да имат предвид при изследване на юношеството, преодолявайки по този начин обвиненията за едностранчивост (Деларош, П., 2011). Първият той разпознава в субективността на личния опит: тъй като юношеската криза е индивидуално преживяна, опасността от генерализиране на личната история или заемане на защитна позиция спрямо нея представлява изкушение пред стремежа за обективност. Второто предизвикателство се корени в културно-историческия контекст и неговите специфики, определящи изследователския дискурс. На трето място, П. Деларош отбелязва, че трябва да се държи сметка и за динамиката в самото съдържание, което се влага в юношеството – като метафора на обществената промяна то се променя постоянно. В този ред на мисли се посочва, че веднъж

⁶ По този начин психоанализата се разграничава от двете общи теории, според които психологическите проблеми в юношеството се появяват или в следствие на физиологичните процеси, белязали половото съзряване, или са признак на психична зрялост без това да има връзка с физиологичния растеж на организма. И двете гледнища приемат позицията, че именно юношеския период дава тласък на сексуалния живот, че психичните и физическите промени са от изключително голямо значение за развитието на индивида.

⁷ Психичният детерминизъм е от фундаментално значение за структурирането на психоаналитичната теория, постулиращ, че всеки психичен процес се предхожда от друг или се причинява от него. Нищо в психичната дейност не се случва случайно, психичните явления са предопределени и между тях съществува причинно-следствената връзка. В човешката психика преобладават несъзнаваните психични процеси и те са от съществена важност както за нормалното функциониране на психиката, така и за патологичните ѝ деформации.

щом юношеството е признато като имащо собствено битие това „...му придава значението на стадий в психологическото развитие“ (пак там). Следователно то протича по специфичен начин (има процес), а същностните му характеристики се откриват в зависимост от приложения теоретичен подход. Така, за психоанализата, генетичното теоретизиране на юношеството предполага един процес специфичен за юношеството, но и допускането, че съществуват случаи, при които този процес не се случва.

Юношеската криза и по-конкретно *кризата на идентичността* придобива популярност в психологията на XX век чрез теоретичните разработки на **Е. Ериксон**. Той формира своите научни възгледи в лоното на психоанализата, но по-късно го напуска, за да развие собствена научна школа, тази на Его-психологията. Въпреки че в историята на психологическите теории името му се свързва с психоаналитичната школа, Ериксон придава изключително значение на социалните и културните обстоятелства, влияещи върху развитието на личността. Неговата концепция акцентира върху развитието през целия живот и важността на всеки един етап в осъществяването на човека. По същество теорията за психосоциалното развитие постулира, че курсът на развитие на личността обхваща целия жизнен цикъл, а не зависи само от преживяванията през детството (Coleman, J., 2014). Така, подменяйки дефинираните от психоанализата психосексуални стадии на развитие, Ериксон извежда осем периода на психосоциално развитие, всеки от които поставя конкретна задача пред личността. Стадиите на психосоциално развитие са съпроводени от определени конфликти, предизвикващи кризи в естествения курс на развитие. Периодът на юношеството има за цел постигане на съгласувана идентичност⁸, самостоятелност и независимост, а крайният успех зависи от преодоляване на чувството за *личностна дифузия*⁹ (ролево объркване). Централен момент е съзнателната страна на егото (Аз-а), който представлява самостоятелна структура и се развива в зависимост от социалната среда. Егото съставлява основата на поведението и функционирането на личността. За разлика от психоанализата Ериксон твърди, че егото е автономно и си взаимодейства с реалността посредством мисленето, възприятието, паметта и вниманието. Разрешаването на психосексуалните конфликти се определя не от

⁸ Сензитивният период, в който се развива идентичността, е юношеството, въпреки че чувството за идентичност е динамично и се изгражда по време на целия жизнен път. В този ред на мисли желанието за себеопределяне се обостря особено в този период, което може да доведе до криза на идентичността, задвижена от вътрешната необходимост от експериментиране с различни социални роли. Това, от друга страна, ще позволи на юношата да намери своя образ, да се самоопредели, следвайки собствените си стремежи. Ериксон постулира, че кризата е благотворна и всъщност необходима за разрешаването на въпросите около изграждането на идентичност.

⁹ Вж. Coleman, J. C. (ed.) Working with Troubled Adolescents. A Handbook, International Psychotherapy Institute E-Books, 2014: 17–19.

несъзнаваната динамика на психичното, а от способностите за преодоляване на жизнени трудности, което от своя страна води до личностно израстване и усъвършенстване. Ученият въвежда ключов за теорията на психосоциалното развитие епигенетичен принцип, който отразява схващането, че през целия си живот индивидът преминава през няколко стадия на развитие, универсални за човечеството. Готовността на личността да се стреми към следващите етапи на развитие, разширявайки социалните взаимодействия и социалния контекст, се подкрепя от обществото по начин, който съхранява тези тенденции и поддържа последователността на развитие.

Социологически теории за юношеството

Възгледът на психологическата наука за юношеството като период на кризи и конфликти е широко застъпен в теоретичните рамки на изследванията през XX век в западния свят, а неговият отзвук намира голяма приемственост сред родителите, масовата култура, държавните политики, регулиращи правата и задълженията на младежта. Не е случаен интересът към юношеството и младостта и на социологическите школи в този период – редица социално-икономически процеси преобръщат досегашните модели на взаимодействие, в това число и отношението към подрастващото поколение, част от което отправя сериозни предизвикателства пред обществения ред на модерната държава. Кризите и конфликтите на юношеството се разглеждат в социологическите теории от гледна точка на по-общите социални процеси и феномени и произтичащите от това взаимодействия. Акцентира се върху масовото образование, младежката култура, масовото производство, социалната държава и пенитенциарната грижа като обуславящи житейската ситуация на младите хора, което дава основание на изследователите да твърдят, че младежта е социално конструирана (Wallace, C., Kovatcheva, S., 1998). Така опитът да бъдат изследвани нейните специфични кореспондира с особеностите на социалния контекст в конкретен исторически период.

От теоретична гледна точка социологията използва най-малко две основни понятия, за да обясни преходния период към зрелостта и характеристиките на поведението на младежите – *роля и социализация*, последното от които описва процеса на интернализация на съществуващите ценности, норми и вярвания в едно общество, чрез който в крайна сметка се развива чувство за идентичност. В по-широк смисъл социализацията „може да бъде определена като двуединен диалектически процес, който включва както усвояването, така и създаването на социален опит и културни ценности и при който се развива и усъвършенства човешката социално-биологическа природа...“ (Димитров, Л., 1994: 18). Агентите на социализацията (училище, семейство, медии и др.) имат ролята да предават тези общоприети морално-етични правила и чрез своята възпитаваща функция да запознават индивида с очакванията, свързани с усвояване на редица социални роли. От друга страна, ефективността на

този процес зависи от качествените характеристики на агентите, степента на конфликтност между тях. В детството, като цяло, социалните роли са дефинирани от другите, но с процеса на съзряване, особено в юношеството, се появяват повече възможности за избор между едно или друго поведение, една или друга роля, но и повече вариации в избора на техните тълкувания.

Според **J. Coleman** (2014) конструирането на ролеви репертоар, протичащо паралелно с изграждането на идентичност, е наситено с напрежение и противоречия поради няколко причини. На първо място, преходът от една социална роля към друга е задвижен от нарастващата независимост от родителските фигури през юношеството, търсенето на авторитет извън семейството и включването в групи на връстници, свръхсензитивност към оценките на другите по отношение на собствената личност. На втори план, всяка вътрешна промяна или несигурност води до засилване на зависимостта на юношата от другите поради необходимостта от установяване на стабилност, намаляване нивото на тревожност и подкрепа на изградения Аз-образ. Третата причина, която създава противоречия и конфликти, са промените в социалния контекст – смяна на училищата, преходите от една образователна степен към друга, завършване на образованието, намиране на работа, напускане на дома – всички те изискват включване в различен набор от взаимоотношения. Новите интеракции водят до нови очаквания към младия човек, често по-сериозни и комплексни, последваща преоценка на възприятието за себе си и ускоряване процеса на социализация. Освен смяната на социални роли други обстоятелства, внасящи смут и стрес в юношеската фаза на развитие, са конфликтът, създаден от противоположни очаквания за интегриране на две отделни роли, липсата на преход от една роля към друга (ролеви дисконтинуитет), както и несъответствието между очакванията на другите и личния избор на социална роля (пак там). Именно ролевото поведение според социолозите съдържа такива характеристики, които потенциално могат да генерират стрес и конфликтни ситуации през юношеския период. По подобен начин и процесът на социализация се припознава като изпълнен с трудности и отправящ предизвикателства пред вписването на индивида в социума. Coleman посочва, че процесът на социализация неизбежно взаимодейства със социалната промяна и по този повод откроява няколко промени, които настъпват през последните десетилетия – продължителната зависимост на младите хора в резултат на по-големите възможности за образование (психосоциалния мораториум по Ериксън), младежката безработица, взимаща застрашителни размери, и отслабване ролята на семейството (пак там).

Социологическата теория, която може би най-много се доближава до психологическите допускания за човешката природа и преходния период на юношеската фаза, е развита от **Т. Парсънс** в средата на XX век. Повлиян от течението на социалния дарвинизъм в психологията, от една страна, и разработките на **Е. Дюркейм**, от друга, той прилага теорията на структурния функ-

ционализъм към обосновката на функцията на юношеската фаза в прехода към зрелостта. Според структурния функционализъм обществото функционира по идентичен начин с биологическата структура на тялото. Всяка институция може да се приеме за част от едно цяло, която има съществена роля в поддържане на общественото функциониране. В този контекст юношеството и всъщност по-коректният термин – младежта, от гледна точка на системата за възрастова категоризация, се интерпретира като социална институция в система, интегрираща различни роли и цели. Именно възрастовото разграничение според Парсънс се оказва критично за поддържането на приемствеността между отделните социални групи и индивиди, за разбирането как обществото запазва своята цялост. Чрез следването на една възрастова систематизация в хода на жизнения цикъл се гарантира разпределението на социалните роли, а тяхното усвояване се подканва от процеса на социализация. От една страна, категоризирането на индивида по възраст улеснява създаването на връзки с други структури на системата като семейство, образование, професия, а от друга, е и плоскостта, в рамките на която се случва постигането на идентичност. **Eisenstadt** задава универсалност на тези процеси, като посочва, че са приложими във всички общества, но в модерното общество се създават предпоставки, които поставят предизвикателства пред социализацията и усвояването на социални роли от младите хора (France, A., 2007). Докато в архаичните и пред-модерните култури семейството е натоварено с тази задача, в модерното индустриално общество е налице „структурна празнина“, защото семейството все по-често се затруднява да реализира функциите си. Ето защо модерното общество трябва да създаде специални институции, запълващи тази пролука. Появяват се въпроси и около публичните церемонии на преминаване от една възрастова група в друга, социализацията на младите хора в света на възрастните, което от своя страна провокира напрежение и криза на идентичността. В тази връзка, анализирайки обществените процеси в Америка в първите десетилетия на XX век, Парсънс отбелязва, че групата на връстниците изиграва важна роля в преодоляване недостига на структурираност на прехода към зрелостта. Младите хора прекарват все повече време заедно в училище, което допринася за установяването на специфична култура с ценности и норми, често различни от тази на възрастните. Така например за младежката култура (термин, употребен за пръв път от Парсънс) са характерни ценности, изцяло противоположни на тези в света на възрастните – хедонизъм, отлагане поемането на отговорности, негативна нагласа към по-възрастните, силно изразен стремеж към приключения. Участието в младежката култура е ритуал на преход в западните общества, институция, която подпомага преминаването в зряла възраст и насърчава експериментирането със собствения идентичност. В този ред на мисли младежката култура предлага една колективна идентичност, в която индивидът може да изгради своя персонален Аз-образ; стимулира усвояването на познавателен опит, чрез който младият

човек създава един „алтернативен сценарий“ за света и себе си (Brake, 1985)¹⁰. Този период продължава, докато младият човек не постигне относителна независимост от своите родители, не напусне дома си или не създаде семейство.

Според представителите на социологическата мисъл развитието на младежката култура е възможно именно в модерното общество поради неговия плурализъм по отношение на социализиращите процеси и вариации във формите на поведение, често отклоняващо се от нормите на обществото като цяло (Brake, 1985; Foley, 2011), нарастващия индивидуализъм и себеосъществяването на човека (Côté & Allahar, 1996; Foley, 2011)¹¹. По този начин младежката култура осигурява плътност при изграждането на една структура, на една жизнена перспектива и светоглед в общество, което се е провалило поради невъзможността да предостави необходимите условия за социализация, осигуряване на социална приемственост и съпровождане в прехода към зрелостта. От друга страна, общественият плурализъм, вариативността на поведенческите модели и отношения в социалните групи, съпътства като процес абдикацията на семейството от социализиращата му роля. В подобен контекст модерното училище, един от агентите на социализация, все по-трудно успява да подкрепи и съпроводи младия човек в прехода към зрелостта. Едно от последствията предвещава негативно конструиране на юношеския образ, широко подет от медиите и превърнал се във водеща тема в социалните изследвания. Според Giroux разпространените представи за младежта в медиите не само изграждат нейния образ, но и моделират субективното преживяване и значение на този период от жизнения цикъл, което подменя традиционните схващания. **J. Wyn and R. White** (1997) посочват, че в последните десетилетия на XX век популярните концепции за младежта са изявиено дуалистични, продължавайки по този начин тенденцията от началото на века – младите хора са символ на бъдещето на едно общество и в същото време негови жертви, изложени на риск от насилие, морален упадък и следователно проблематични и застрашаващи обществените устои (Wyn, J., White, R., 1997).

Централна и повтаряща се тема в една голяма част от изследванията в различни клонове на науката е проблематичният характер на юношеството и прехода към зрелостта. В областта на изследванията на младежта ключово е разбирането за симетрията между биологичния и социалния процес на съзряване. От една страна, възрастта предопределя конкретни биологични процеси, от друга, значението като определена възрастова категория неминуемо изисква рефлексия върху историческия и културния контекст, в които то се преживява. Психологията на развитието и нейните открития за универсалните етапи на развитие, формирането на идентичност, нормативното поведение и връзката между социалното и физическо съзряване намират широка приемственост в

¹⁰ По: Arnett, J., 2013: 235.

¹¹ Пак там, с. 234.

научното познание, но универсалността на понятията „юношество“ и „младеж“ като аисторични и статични категории се поставят под въпрос в съвременните изследвания, що се отнася до процесуалните им характеристики. Според социолозите и изследователите на младежта допускането, че възрастта е централната характеристика на юношеството, ограничава разгръщането на по-цялостен подход, проследяващ процеса, различията и промяната в културен и исторически контекст (Wyn, J., White, R., 1997: 22). Ако в индустриалните общества юношеството и младостта се конструират социално най-вече чрез възрастовата категоризация, подтикваща тяхното институционализиране, то в постмодерното европейско общество, както отбелязват **Wallace and Kovacheva (1995)**, юношеството се деконструира, а значимите преходи все по-малко зависят и се дефинират от възрастта (Wallace, C., Kovacheva, S., 1995). В този ред на мисли разбирането за юношеството като опасен феномен имплицитно изразява схващането, че трансформациите в социалните процеси обясняват отношенията и взаимните представи на различните възрастови групи (Allen, 1968)¹². Именно настъпилите промени от социално и икономическо естество през XX век насочват вниманието към работещата младеж, създаваща предпоставки за дестабилизиране на социалния ред и подриване на обществените ценности. По същото време влиза в употреба понятието „непълнолетни престъпници“, обобщаващо съвкупността от притесненията относно дейностите на младите хора и тяхното наблюдение и надзор от институции и лица, представляващи социалния контрол (Johnson, 1993). Според **Johnson** съществува неразривна връзка между дискурса за младежта като проблем и създаването на множество институционални равнища и процеси за наблюдение, работа и контрол на младите хора (училища, организации за социално подпомагане, система за младежко правосъдие и др.). Мониторингът върху младежта, който тези институции провеждат, неизбежно води до идеята, че някои от юношите са изложени на риск – поради трудности и отклонения от общоприетото за юношеската фаза развитие, отпадане от образователната система и т.н. Отбелязвайки, че психосоциалните концепции за юношеското развитие съпътстват много от практиките в училищата и други възпитателни и социални институции, Johanna Wyn and Rob White изтъкват, че това съчетание между теорията и практиката всъщност обяснява защо някои групи млади хора са маргинализирани. Според тези изследователи именно ясното и общовалидно значение на „юношеското развитие“ дава основания да се легитимира институционализирането на дискриминативното отношение (чрез общообразователните програми) и идентифицирането на юношите, които са „в риск“.

Концепцията за юношеското развитие задава координатите на нормативно изискуемото поведение, а юношите, които не отговарят на стандартите, попадат в популярните категории: „юноши в риск“, „с девиантно

¹² По: Wyn, J., White, R., 1997: 8.

поведение“, „непълнолетни правонарушители“, „с противообществени прояви“ и т.н. От друга страна, подобно етикетизиране поставя въпроси около осъществяването на прехода към зрелостта, спецификите на този процес и свързаните с него задачи на психосоциалното развитие, една от които обхваща проблемите на трудовата реализация и избора на професия.

Понятийни уточнения (работни дефиниции)

В научната литература не съществува единомислие по отношение на същностните измерения на отклоняващото се поведение в юношеството¹³. Основните разминавания произтичат от традицията интерпретациите да се конструират винаги в зависимост от степента на нарушаване или отклоняване от определена норма. Нормите могат да са както личностно определени (интернализирани като ценности), така и да съществуват на ниво група или общество (социални ценности, неписани правила, етикет). В същото време науката и практиката разполагат с множество определения за норма, което затруднява съотнасянето и оценяването на дадено поведение. Динамиката в обществения живот и културно-историческото развитие също променят схващанията за норма и девиация по посока на естествено преобръщане на концепциите за правилно и неправилно, позволено и непозволено. Приетите понятия, характеризиращи отклоняващите се от нормата поведенчески модели в юношеството, са: противообществено, девиантно, делинквентно, антисоциално, асоциално поведение. Съществено е, че всички принципно се различават от престъпното поведение, защото детето и юношата по презумпция не се третират като престъпници, а като отклоняващи се от общоприетите морални правила и законови норми. Обобщавайки базисните теоретични концепции, могат да се маркират следните особености на различните понятия¹⁴:

- **Девиантно поведение** – трудностите при дефиниране на понятието се отнасят до вида норма, която се нарушава. Две са основните противоречащи си позиции – според представителите на едната девиантното поведение се изразява в нарушаване на „незадължителните (дотолюбва, доколкото не се преследва и наказва неспазването им от нормативните актове) морални норми“ (Господинов, В., 2010: 100); според други автори то изразява действия и постъпки, „...отклоняващи се от моралните, културните, естетическите и религиозни норми на поведение, а част от тях и от правните и се определят като правонарушения на хората“ (Манчева, Р., 2012: 23). От друга страна, популярни в педагогическата литература са твърденията, съчетаващи двете позиции:

¹³ Вж.: Тодорова, К. Поведение срещу себе си, Другия и обществото. – *Списание на Софийския университет за образователни изследвания*, 41–55, 3/2014, ISSN 1314-0086 – <http://journal.e-center.uni-sofia.bg/site/wp-content/uploads/downloads/2014/09/4>

¹⁴ Тодорова, К. Идеята за „юношеството в конфликт със Закона“ и несъзнаваните механизми за избор на професия. – В: ГСУ, ФП, кн. Социални дейности, том 108, 2015.

„Девиянтно поведение е това, при което има нарушаване на правните и/или моралните предписания на обществото от страна на личността“ (Рангелова, Е., 2003: 18); „Девиянтно (отклонено) поведение е това, което противоречи на обществените норми и подлежи на морални и правни санкции“ (Петров, Г., 1998: 77); „... девиантното поведение е всяко отклонение от установените поведенчески норми без задължително пряко или косвено увреждане на социалния статус“ (Шишков, Ат., 1983: 39). То е възрастово-психологически детерминирано, но в неговия по-широк смисъл е приложимо при описване и оценяване „стила и начина на живот на отделния индивид (или социалната група), които по една или друга причина и във всички случаи се противопоставят (или са някъде в периферията на действие) на общоутвърдените правила и норми на съжителство между хората“ (Гърбачева, А., 1996: 54).

Девиянтното поведение е *нарушаване на правните и/или моралните норми* на обществото, което се противопоставя на обществените правила. То отразява в различна степен невъзможността или затруднението за социално функциониране и интегриране и е резултат от външни на личността фактори¹⁵. Патологиите в психичните и личностните структури са предмет на друго изследователско поле (аномално поведение).

• **Асоциално поведение** – често се среща употребата му като синоним на девиантното поведение или като негово по-частно понятие. Приема се, че асоциалното поведение опосредствено, постепенно „уврежда“ обществото. Повечето автори извеждат на преден план отклоненията от моралните норми (Господинов, В., 2010; Манасиева, Т., 2003), но според други то подлежи и на законови санкции – въпреки че е допрестъпно, то не съответства на социалните норми и се отличава с определена степен на обществена опасност и вредност (Господинов, Д., 1995; Шишков, Ат., 1983, Манчева, Р., 2012). *Прави се разграничение между асоциално и антисоциално, въпреки че двата термина не се изключват взаимно.*

• **Делинквентно и антисоциално поведение:** Делинквентното и антисоциалното поведение са фундаментални понятия за корекционно-възпитателната дейност. На практическо равнище те реферират към *детската престъпност* (в англезичната литература терминът *delinquency* се отнася до престъпления, извършени от непълнолетни) и *противообществените прояви на непълнолетните* (от англ. *anti-social*)¹⁶ означава поведение против обществото, противообществено). В педагогическата литература се приема, че двете понятия са синонимни (Господинов, В., 2010; Манасиева, Т., 2003), но разписаната

¹⁵ Например семейна среда, училище, приятелско обкръжение, медии, които повлияват психичните процеси и процеса на интернализация на определени ценности и модели на поведение.

¹⁶ В речника на чуждите думи с представката „анти-“ се обозначава действие на отричане (борбено), по-активно противопоставяне, срещу и против (т.е. противоположно значение на думата, следваща представката).

в ЗБППМН дефиниция за противообществена проява¹⁷ дава възможност за друга интерпретация.

• **Противообщественото поведение** отразява различните форми на престъпност, нарушения на правния ред и отклонения от правилното развитие и възпитание на малолетните и непълнолетните (Петров, Г., 1998). Така дефинирано, понятието препраща към девиантното (в смисъла на отклонение на моралните норми) и делинквентното поведение на непълнолетните (престъпното). Прави се и разлика между деца-правонарушители¹⁸ и деца с девиантно поведение, което не се е изразило в правонарушение (а в нарушаване или отклоняване от моралните норми). Следователно в ЗБППМН антисоциалното поведение (противообщественото) е по-общото и съдържа другите две – девиантно и делинквентно. В тази връзка се посочва, че „категорията на противообществените прояви на децата е гранична, тъй като тя понякога включва общественонеотговорни деяния на наказателнонеотговорни деца, но в повечето случаи се отнася до девиантни прояви с отрицателен, но не и общественонеотговорен характер“ (Пушкарова и кол., 2010)¹⁹.

Терминът *юноши с противообществени прояви* е широко употребяван в практиката на специалистите, работещи с юноши, застрашили по един или друг начин общоприетите норми на поведение. В понятието се включват неприемливи модели на поведение както от гледна точка на законово регламентираното дължимо поведение, така и по отношение на нравствено-моралните универсални за едно общество вярвания. „Против обществото“ имплицитно изразява позицията на силния и властимащия – категорична, констатираща, несъдържаща хипотеза за постигане на консенсус и диалогичност във връзка. Така „юношите с противообществени прояви“ попадат в субект-обектно формализирано отношение, в което те не са субекти, носители на права, а по-скоро субекти с дефинирани от правно-моралния кодекс задължения и отговорности. Заложеният фокус в разпознаването на тази „категория“ юноши на семантично-граматическо равнище²⁰ набляга по-скоро върху *несъгласуваност*

¹⁷ ЗБППМН, чл. 49а, ал. 1 – „Противообществена проява“ е деяние, което е общественонеотговорно и противоправно или противоречи на морала и добрите нрави.

¹⁸ Детската престъпност представлява „съвкупността от всички престъпления и други правонарушения, извършени от малолетни и непълнолетни лица, за които компетентните органи предприемат предвидените от закона мерки от възпитателен или наказателен характер“ (Петров, 1998: 82).

¹⁹ Основателен е настоящият дебат в изследователските и обществени среди по отношение на необходимите промени в ЗБППМН (или неговата отмяна), закриването или реформирането на ВУИ и СПИ, създаването на специализиран съд за деца, несъответствието между характера на налаганите от МБППМН възпитателни мерки съгласно ЗБППМН и правата на детето.

²⁰ „Юноши с противообществени прояви“ е форма на речта, съставена от съществителното „юноши“ и несъгласуваното определение „с противообществени прояви“.

та на определението с определяемото – юноши с противообществени прояви. По-важно в конкретния случай обаче е, че несъгласуваността се използва като етикетираща констатация, отколкото да изразява или проследява причината за невъзможността/затруднението определението (с противообществени прояви) да се мисли като иманентна/отличителна/специфична характеристика на съществителното, същността (юноши). Всъщност, ако не/съгласуваността изразява *конфликт между двама в една система*, става ясно, че утвърденото в социалнопедагогическата (корекционно-възпитателната) работа понятие акцентира върху крайния резултат, без да загатва за изглежда вече случилото се сътъкновение на противоположности (юношата–законите/обществото).

В този ред на мисли от концептуална гледна точка, основавайки се на психоаналитичните постановки за връзката между антисоциалното (противообщественото) поведение и психосексуалното развитие в периода на юношеството²¹ и имайки предвид социално-историческите особености на възникване на родовото понятие „юношество“ и спецификите при конструирането на видовото понятие „юноши с противообществени прояви“, авторската интерпретация предлага алтернативен прочит на термина „юноши с противообществени прояви“, а именно: **„юноши в конфликт със Закона“, поставяйки акцент върху:**

- юношата като *субект на взаимодействие*, а не като обект на въздействие при прилагане на мерки и програми за корекционно-възпитателна работа;

- следователно най-вече върху конфликта, не толкова върху противообществената проява/поведение. Вътрешното състояние на конфликт изразява противоречието между желанията и забраните на културата, въведени от закона (символният баща, авторитетната, бащината фигура, здравият разум)²². Важно е да се отбележи, че в дълбочинен аспект вътрешното състояние на конфликт отразява „търсенето на бащата“, на „закона“.

- Външният израз на това единоборство се проявява в противопоставяне на писаните и неписаните закони (правни и морални), т.е. на социалния „Свръх-Аз“, на „закона“²³.

²¹ Вж. повече в: Богданова, М. Тодорова, К. Професионалното ориентиране и консултиране през симптома като стратегия. Помагало. Авангард Прима, София, 2014.

²² Освен забраняващата функция Жак Лакан отбелязва, че „бащата е този, който също така казва „да“. „В това „да“ на бащата се съдържа съгласие, признание, оценка на стойността на нахождките на детето“. Бащата е този, който поставя закона, но и този, който го нарушава и знае къде го нарушава. Така той предава закона по един добър начин, отчитайки всеки един случай, взет поотделно, т.е. особеностите на всеки един субект. (...) *бащата такъв, както субектът може да го използва в ситуации, където липсват предварително установени правила, които да ни посочат как да действаме и какво да направим*“ (Банова, В., Мечкунова, Б., 2015: 78).

²³ Описвайки упадък на бащината фигура в съвременното общество и снемане на функцията му като посредник между детето и цивилизацията, Гил Кароз посочва, че „...де-

- Провокирането на закона (противообществено поведение) е манифестация на вътрешното противоречие, активизирана от невъзможността да се балансира между желанието и забраната, между „искам“ и „трябва“.

Така,

- *Юношата в конфликт със Закона е този, който провокира установените правила и норми, проверявайки границите на позволеното поради липса на значим възрастен, който да наложи забрани.*

- *Ако поведението в конфликт със Закона изразява вътрешно състояние на противоречие между желанието и Закона, то противообщественото поведение е външен израз на това противоречие, активизирано от невъзможността да се балансира между изискванията и очакванията на света към юношата и неговата личност²⁴.*

Конфликтът със Закона е иманентна характеристика на юношеския период поради бариерите, стоящи пред освобождаването на либидото. То е процес на обновление на психичните структури и търсене на идентичност, и в този смисъл „никой не може да е свободен, ако не е независим: затова, при първата проява на независимо мислене, детето трябва така умело да бъде насочено, че да достигне до възможно най-голяма независимост. Децата трябва да бъдат свободни да изразяват себе си и по този начин да разкрият онези нужди и отношения, които в противен случай биха останали скрити или подтиснати в едно обкръжение, което не им позволява да действат спонтанно“ (Богданова, М., 2013: 12). Спонтанността в действието (като проява на несъзнаваните процеси, на симптома), често приемана за девиантност, е естествен начин да се проверят и изследват границите на рамката, сигурността на семейната среда и на Закона. Антисоциалната тенденция, конфликтът със Закона присъства дори и при нормалното емоционално развитие, но ако средата не я разчете като несъзнавано послание и не бъде разбрана, тогава поведението е в опасност да се развие като делинквентно (Уиникът, Д., 2008). Ако за бебето не е възможно да се впише в реалността и да се придвижи към процеса на първичната идентификация без присъствието на *достатъчно добра майка*, то по подобен начин може да допуснем, че за юношата е необходим възрастен в позицията на *достатъчно добър баща*, който да посрещне бунта и в същото време да удържи разрухата, защото: „Мъдро е да се помни, че бунтът принадлежи на свободата, която сте дали на детето, като сте го отгледали по такъв начин,

тето е направо пленено, хванато от социалния Свръх-Аз, което върви ръка за ръка с науката. Струва ми се, че няма друга група, която да е толкова оценявана, измервана, третирана, лекувана, тъпкана с празно знание, както децата. И всичко това се прави, започвайки от норми и стандарти, които заместват здравия разум, който се свързва със закона на бащата. Като резултат ние сме свидетели на много феномени на сегрегация“. „Без посредничеството на бащата детето би могло да стане обект на науката и на една безкрайна социална заявка“ (Банова, В., Мечкунова, Б., 2015: 78).

²⁴ И двете дефиниции са автори и са предложени за оценка в анкетното проучване.

че то съществува на собствено основание“ (Уиникът, Д., 1999: 169). Бунтът подкопава култа към Закона, за да може да го преоткрие в юношеството през търсенето на собствената идентичност²⁵. *И ако за бебето битката е да стане Субект на своето Желание*²⁶ (М. Богданова), то за юношата тя е по посока извоюването на Желание за Другия като любовен обект. В този смисъл постигането на идентичност е революция, която утвърждава оригиналното и присъщото – дълъг процес, който, особено в юношеството, преобръща обществената съгласуваност и се случва през (амбивалентната) идентификация със значим друг. *Отклоняващото се поведение се появява тогава, когато субектът има идея (съзнавана или не) за другия като отсъстващ. Външните фактори и причини винаги въздействат върху поведението и изборите, които правим, но възгледът за психичния детерминизъм и несъзнаваното открива алтернативен хоризонт пред изследователя и насочва мисълта отвъд „двуизмерното“ разбиране за човешкото поведение (стимул–реакция) и „счетоводителското ръководене на живота“.*

От друга страна, за да се говори за юношеството отвъд изследователския интерес и защитеното пространство на консултантската практика, се изисква специфична нагласа да се вгледаш в себе си, да се постави под въпрос собственото юношество, да се „при(с)помни“ забравеното, да се „усети“ опитът. Тогава ще е възможно да се реконструира и инвестира в една връзка, която юношеството само по себе си представлява – културната връзка между минало и бъдеще, един *парадокс* в човешкото развитие, който трябва да се приема, толерира и уважава, а не да се разрешава. Тук парадоксът е позитивно конотиран и се мисли през съграждащия и продуктивен потенциал на конфликта, така свойствен на юношеството²⁷. *Това е и перспективата, в която „поведението, диадата (двойката), групата или организацията е не само реакция на ситуационни променливи като семейство, приятели, съседи, но също така е резултат и от несъзнавани желания, фантазии, защити и етични императиви“* (М. Богданова)

²⁵ Бунтът в етимологичната интерпретация на Юлия Кръстева е свързан със съюза (от немското Bund), с движението и силата (индоевропейския корен -bhōu), с латинското fugia и старогръцкото φύω. „Обаче френската форма „révolte“ напомня на латинския си произход и препраща към санскритския корен „...+vel“: разкриване, връщане назад, за да се отвори следходното, откровение, прераждане“ (Кръстева, Ю., 2014: 12).

²⁶ Необходимо е да се прецени кога е потребност (важна за живота и здравето на детето) и кога е желание (чието задоволяване го свежда до потребност. Желанието е творчество, повод за общуване, възможност да изобrettiш това, което нямаш, а детето „говори по различни начини“.

²⁷ Богданова, М. Тодорова, К. Юношеството: по пътя на Бунта. – В: *Професионално ориентиране и консултиране през симптома като стратегия. Помагало*. Авангард Прима, София, 2014.

Професионалното ориентиране и консултиране на юноши в конфликт със Закона

Традиционно, професионалното ориентиране и консултиране (ПОК) обхваща проблемите на професионалното развитие и професионалния избор в общ план. В същността си ПОК е процес, който подпомага личностното себепознание, себеразбиране и себеприемане, дава информация за професиите и възможностите, изискванията за реализация на пазара на труда. Основно е разбирането, че по-доброто образование (в това число и кариерното) може да доведе до положителни резултати както по отношение на заетостта и получаване на по-добро заплащане, така и във връзка с подобряване на здравето, намаляване нивото на престъпността (и детската), постигане на по-високи равнища на социална кохезия и продуктивност. От друга страна, изследователите, занимаващи се с проблемите на социалната адаптация и (ре)интеграция на юношите в конфликт със Закона, отчитат тревожната тенденция, че рискът от социално изключване и маргинализиране по-късно в живота е изключително висок поради липса на адекватни механизми за подпомагане на прехода към пазара на труда и по този начин предотвратяване на ранното отпадане от образователната система и младежката безработица (Chartrand, J. M., Rose, M. L., 1996; O'Brien et al., 1999; Zabel and Nigro, 2007). Според проведени изследвания факторите, които оказват дългосрочно негативно влияние върху професионалното и личностното развитие на юношите в конфликт със Закона, са свързани с отсъствие на подкрепа в семейната и общностната среда, икономическо неравенство, формирани девиантни поведенчески модели (Loeber, 1990; Patterson, Reid, Dishion, 1992)²⁸. Редица европейски доклади поставят акцент върху кариерното образование и ученето през целия живот като механизъм за превенция и преодоляване на социалното изключване и младежката престъпност (Görgen, T. et al., 2013). Разработването на специфични програми за придобиване на умения за управление на кариерата се посочват за важен елемент на стратегиите, насочени към интеграция на младежи от уязвими социални групи, младежи в риск (Greenwood, P., 2008).

Професионалното ориентиране, изборът и усвояването на подходяща професия са част от проблемите, свързани със социалната (ре)интеграция на юношите в конфликт със Закона, които са обект на европейските политики за учене през целия живот. В своя публикация Европейската мрежа за политики за ориентиране през целия живот обръща специално внимание на кариерното образование и ориентиране като инструмент за превенция на ранното отпадане от образователната система (ELGPN, 2010)²⁹. То може да включва разно-

²⁸ По: Thornberry, T., 2004.

²⁹ В научната литература ранното отпадане от образователната система се изглежда като една от причините за поява на противообществено поведение.

образни дейности, много от които акцентират върху разширяване обхвата на образователните и кариерни избори в перспективата на ученето през целия живот – например програми за придобиване и обогатяване на трудов опит, работна сянка, кариерни работилници, курсове за усвояване на умения и др. Подобни структурирани дейности имат за цел да насърчат младите хора във възприемането на кариерата като развитие през целия живот, което би им помогнало да преодолеят непосредствените ограничения, създавайки по този начин предпоставки за по-добро осмисляне на актуалния и бъдещия образователен и кариерен път. В този смисъл усилията на ангажираните с процеса на превенция на ранното отпадане от образователната система са насочени към разработване на програми и методики за придобиване на умения за управление на кариерата.

В контекста на кариерното образование се идентифицират консултантски системи и практики, чрез които трябва да се осигурят освен възможности за образователна и професионална реализация, но и емоционална и практическа подкрепа. Посочва се, че именно тези мерки са залегнали в основните документи и стратегии (например Европа 2020, Еразъм +), отразяващи политиката на Европейската комисия по проблема (Oomen, A., Plant, P., 2014). Голяма част от страните членки предоставят услуги по кариерно образование и кариерно консултиране като част от образователната система, а дейностите са насочени предимно към усвояване или развитие на умения за управление на кариерата. По отношение на „учениците в риск“ от отпадане от образователната система интервенциите, които се прилагат, са различни и съобразени с културните и социално-икономическите особености на съответните страни. Така например учениците с обучителни трудности и поведенчески проблеми в Люксембург и Холандия могат временно да напуснат училище, за да получат подкрепа по отношение продължаване на образованието и планиране на бъдещето, а в Португалия учебната програма на учениците над 13 години се комбинира с професионална практика по три професии. В Италия на учениците и учителите е осигурена пълна подкрепа чрез консултиране и насочване в редица области, като в процеса е ангажирано и разширеното семейство. Във Финландия общините могат да наемат младежки работници, които се включват в процеса на подпомагане и насочване към консултантски услуги на ученици, прекъснали образованието си или в риск от попадане в групата на тези, които нито учат, нито работят (пак там). В Дания, като част от практиките за работа на терен, изготвянето на индивидуален план за работа за определен период от време е интервенция, прилагана за младежи, които не са завършили средно образование. Индивидуалният кариерен план за ученици в риск от отпадане от образователната система, както и възможностите на индивидуалния коучинг също се припознават за централен момент в образователните политики на Холандия, Люксембург и Австрия. Швейцария е въвела работата по случай като част от дейностите за кариерно консултиране на ученици в риск, които се обучават в

професионални гимназии или навлизат на пазара на труда, а Дания прилага тази практика за застрашени от отпадане от образователната система ученици от бедни райони. В Полша на младежите, напуснали по-рано училище, и такива, които нито учат, нито работят, се предоставя подкрепа от физическо, социално, икономическо и професионално естество и се осигурява възможности за подобряване на уменията за управление на кариерата като важен фактор за намиране на работа (пак там). Дейностите по превенция на юношеското противообществено поведение в Германия се реализират в контекста на училищната социална работа, чийто фокус основно е върху прехода от училище към пазара на труда или професионално обучение (Erler, W. et al., 2000). Така кариерното ориентиране и консултиране и подпомагането в процеса на кариерно планиране са услуги, насочени предимно към юноши, които срещат проблеми при намиране на работа или подходящо обучение, поради своята семейна история или трудности в училище. Като превантивна мярка срещу преждевременно напускане на професионалното обучение, в периода след завършване на училище и през първата година на професионално обучение, юношите биват консултирани и подкрепяни чрез регулярни срещи с кариерен консултант, коуч и чрез участие в програми за организиране на свободното време. С малолетните и непълнолетните правонарушители в Румъния се реализират дейности в центрове за консултиране, наблюдение и подкрепа на социалната интеграция като част от образователни и социални програми, някои от които акцентират върху професионалното ориентиране и консултиране (Nedelcu, I. et al., 2014).

В България процесът на ПОК на юноши в конфликт със Закона³⁰ частично се интегрира в дейности за превенция на асоциалното поведение като част от работата на Местните комисии за борба с противообщественото поведение на малолетни и непълнолетни и Училищни комисии за превенция на противообществените прояви на учениците³¹ (в изпълнение на Националния план за противодействие на престъпността сред малолетни и непълнолетни МОН, съвместно с Централната комисия за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (ЦКБППМН). Но докато в системата на училищното образование услугите за кариерно ориентиране са с изяснен статут

³⁰ Вж. Тодорова, К. (2015). Идеята за „юношеството в конфликт със Закона“ и несъзавананите механизми за избор на професия. – *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*, Факултет по педагогика, Книга Социални дейности, том 108.

³¹ Училищните комисии за превенция на асоциалните прояви на учениците упражняват контрол по изпълнението на вътрешноучилищния правилник и включват: педагогически съветници, класни ръководители, учители, училищен лекар, представител на училищното настоятелство, родители и др. Тези органи нямат ясен правен статут – работят по методически насоки, разработени от Министерството на образованието, младежта и науката и от ЦКБППМН. Съществуват и случаи, в които комисиите се намесват, едва когато е възникнал проблем в училище, вместо да провеждат целенасочена и системна превантивна работа с учениците.

и намират приемственост в редица нормативни актове и национални стратегии, то в системата за превенция и борба с противообщественото поведение на малолетни и непълнолетни ПОК е дейност с неясен характер, с липсваща методическа рамка, а професионализмът и квалификацията на ангажираните с реализирането на процеса произтичат от регламентирането на условията за заемане на длъжността „обществен възпитател“: „...с необходимите подготовки и опит за работа с деца...“, „...с висок морал и обществен престиж...“ (ЦКБППМН, 1995: 50). Въпреки предпоставките за осъществяване на процес на консултиране за професия в системата на образованието (като превенция на противообщественото поведение) такива опити често зависят от волята на директора. *От друга страна, квалификацията на специалистите в училище за реализиране на ПОК е в своя начален етап, а на тези, работещи с юноши в конфликт със Закона – предстои.*

Въпреки нуждите на практиката и препоръките в стратегическите документи за разработване на съобразени с особеностите на юношите в конфликт със Закона програми и методики на ПОК, в полето на научните изследвания този проблем все още е недостатъчно застъпен. Известни са проучвания, насочени предимно към оценка на въздействието на програми за кариерно ориентирание върху училищния успех, кариерната осъзнатост и информираност, себе-ефективността, кариерната зрялост и други на ученици в риск и млади правонарушители. В извадките участват най-често юноши с емоционални и поведенчески проблеми, а тези, които очевидно са в риск (поради социално-икономическия статус, етническа принадлежност, динамиката в семейните отношения и др.), но все още не са демонстрирали отклонения от общоприетите норми, остават извън изследователския фокус. От друга страна, проучванията установяват, че традиционните методи на ПОК са неподходящи за юноши в конфликт със Закона поради невъзможността да се отчетат спецификите на взаимодействието личност-среда (Tarolla et al., 2002). *В тази връзка основните изводи се съсредоточават около необходимостта от разработване на ефективни интервенции и програми, подпомагащи позитивните процеси на развитие и самоопределение, което от своя страна ще намали вероятността от затвърждаване на противообществени модели на поведение.*

Едно от първите научни изследвания на проблема установява, че юношите с делинквентно поведение всъщност проявяват силен интерес към света на труда, защото заетостта може да им осигури възможност да бъдат самостоятелни и в известен смисъл свободни от контрола на възрастните (Wiener, F., 1965). Барьерите, които стоят пред тяхната професионална реализация, са свързани най-често с отсъствието на знание за изискванията и отговорностите в професията и на работното място, погрешни разбирания за необходимата квалификация и най-вече нереалистична професионална насоченост, поради липса на себепознание.

През 1959 г. **Frederick Wiener** провежда наблюдение върху резултатите от въздействието на програма за професионално ориентиране на юноши с делинквентно поведение (пак там). Програмата стартира по заявка на пробационна служба и се е провежда съвместно от кариерен консултант и пробационен служител. Изследователят посочва, че въпреки насочеността на програмата голяма част от нейното съдържание всъщност е обхванало теми, засягащи *личностното себепознание*, а не дейности като информиране и съдействие при подготовка на документи за започване на работа. Експерименталният проект продължава 6 месеца, с 90-минутни срещи всяка седмица, а целта – да се предотврати отпадането от училище, определяне на образователни и професионални цели, повишаване на академичния успех, подкрепа при усвояването на позитивен Аз-образ. В програмата участват 7 юноши на възраст между 13 и 17 години, извършили кражби и обири. Екипът, ангажиран с реализирането на дейностите, предварително установява, а впоследствие и потвърждава, че всеки опит за провеждане на програма за професионално ориентиране би бил формален процес, освен ако не се даде възможност на участниците *да обсъждат свободно теми*, които ги вълнуват, независимо от естеството им – взаимоотношения с учители, родители, приятелски групи, конфликтите със закона – всъщност засягащи в по-общ план проблемите на професионалното самоопределение. Така акцентът се поставя върху индивидуалните потребности и интереси. След приключване на програмата изследователят установява, че юношите са развили по-реалистична представа за света на труда и значимостта на продължаване на образованието във връзка с бъдещата им професионална реализация; по-високи равнища на увереност при справянето с училищни проблеми и постигане на училищен успех. В края на шестия месец всички юноши са все още в училище. От друга страна, в резултат на груповите и индивидуални сесии пробационният служител също придобива по-задълбочени познания и разбиране за поведението на юношите.

Въпреки успеха на програмата авторът очертава някои *трудности и препоръки* за нейното оптимизиране – необходимост от включване на регулярни индивидуални сесии; веднъж щом се формира, групата е затворена за външни участници; присъствието на пробационен служител или друг специалист от системата за предотвратяване на противообществените прояви не предразполага към отворен и свободен диалог; тестовете за професионално ориентиране сами по себе си не дават резултат – необходимо е да се съчетават с индивидуална работа; групата трябва да е съставена от 5 до 8 юноши със сходен психологически и емоционален профил на развитие.

Съвременните интервенции и програми за ПОК на юноши в конфликт със Закона наблягат в различна степен върху изведените препоръки и съчетават както специфични за ПОК дейности, така и осигуряват възможност за консултантско взаимодействие, подпомагащо преодоляване на трудности при формиране на позитивни модели на поведение.

Проведените до момента проучвания документират положителни резултати при изследване на връзката между включването в програми за ПОК и превенция на противообществените прояви (Chartrand & Rose, 1996; Glaser, B. et al., 2003; Legume, H., Hoare, C., 2004). Така например се установява, че броят на учениците в риск, които са развили ключови компетенции и са повишили равнището на своята „кариерна осъзнатост“ (career awareness) в резултат на двумесечна програма за кариерно ориентиране, е два пъти по-голям от този на контролната група (ученици „в норма“) (Legum, H., Hoare, C., 2004). Сходни са данните от проучване ефективността на програма за кариерно ориентиране в прогимназиален етап – учениците в риск, включени в програми за кариерно ориентиране, е по-вероятно да продължат своето образование и по този начин да получат по-добра подготовка за професионална реализация (Medina & Drummond, 1993; Pittman & Chalker, 1994; Rojewski, 1994; Rojewski et al., 1995)³². Установява се също, че консултирането за професия намалява равнището на тревожност, повишава нивото на вътрешния локус контрол, подобрява самочувствието и себеувереността, развива себепознанието, автономността и уменията за създаване и поддържане на продуктивни взаимоотношения. Според редица изследователи дейностите по професионално ориентиране и консултиране са механизъм за превенция на ранното отпадане от училище, повишаване равнищата на кариерна зрялост и осъзнатост, придобиване на увереност, стимулиране на мотивацията за учене³³. Според Skorikov and Vondracek (2007) включването в дейности по посока формиране на професионална идентичност намалява вероятността от манифестиране на конфликти и проблематично поведение в периода на юношеството (Porfeli, E. et al., 2013: 134).

От друга страна, професионалното самоопределение все по-често се разпознава като параметър на прехода към зрелостта и присъства като тема в научните изследвания³⁴. Професионалното ориентиране и консултиране под-

³² По: Legum, H., Hoare, C., 2004.

³³ Пак там.

³⁴ Връзката между избора на професия в периода на юношеството и преминаването към следващия етап на възрастово развитие е познат още в Средновековието. Формата за осъществяване на прехода е била обучението в различни професии, занаяти, които от своя страна имат функцията да затвърждават икономическите и социални граници между юношеството и зрялата възраст. Трудовата дейност (чиракуването и слугуването) предоставяла възможност на юношите да водят относително независим живот, отделно от своите семейства, въпреки че продължавали да се грижат за домакинството. Чиракуването позволявало на младите хора да научат тайните на занаятчийската дейност, но и да изградят социални контакти, които биха им помогнали в по-нататъшното професионално развитие (Springhall 1986). От друга страна, поради естеството на взаимоотношенията между майстора и чирака, аналогични на тези родител–дете, юношите имали възможност да интернализират характеристиките на ролята, която ще изпълняват по-късно в живота – като възрастни (Hanawalt, B., 1993: 129–155).

помага юношите (в конфликт със Закона) в процеса на себепознание и изследване на индивидуалния кариерен път (O'Brien et al., 1999). Дейностите по съпровождане на професионалното самоопределение предоставят защитено пространство за изпробване на различни модели на поведение, необходими за създаване на ефективни взаимодействия в професионалния живот, за преодоляване на (травматични) емоционални преживявания и трудности, съпътстващи прехода към зрелостта, за изобретяване на собствени механизми за справяне с конфликтни ситуации и взимане на решение.

Именно липсата на подкрепа в процеса на професионално самоопределение може да доведе до недостатъчно добре развита кариерна себе-ефективност, дефицит на кариерни умения и отсъствие на интерес към собственото (професионално и личностно) развитие (пак там). Оповестените данни от представените по-горе изследвания дават основание да се твърди, че групата на младите правонарушители притежават ниско равнище на кариерна себе-ефективност и кариерна зрялост в сравнение с техните връстници. Така процесът на кариерно развитие е усложнен още в самото си начало, в допълнение към вече проблематичния характер на поведението в конфликт със Закона, което от своя страна поставя въпроси относно бъдещата професионална реализация.

Пред изследователите и специалистите от практиката стои отворен въпросът как да преодолеят затрудненията в процеса на професионално самоопределение и професионална идентичност при юноши в конфликт със Закона. Традиционните модели и методи на професионално ориентиране и консултиране не дават отговор, защото са създадени, за да подкрепят професионалната реализация на конкретна социална група (средната класа), в конкретен исторически период (първите десетилетия на XX век). Безспорно преимуществата и потенциалът на класическите методики на ПОК могат да се открият и в съвременната практика на консултиране за професия, но по отношение на специфични групи от населението, каквато е групата на юношите в конфликт със Закона, е необходим интердисциплинарен подход.

Въпреки че не са достатъчни, съществуват български изследвания и теоретични разработки, акцентиращи върху създаването на модел на ПОК на юноши в конфликт със Закона, интегриращ прагматичните подходи на ПОК и психоаналитичните интерпретации за юношеството (Богданова, Тодорова, 2014; Богданова, Тодорова, 2015; Тодорова, 2016). Адаптирането на консултантския подход през психоаналитичната парадигма към спецификите на юношеството предполага и умения за разпознаване на несъзнаваните конфликти, симптомите в поведението на юношата (бягства от училище, сбивания, кражби, предизвикателно поведение, ниска мотивация за учене, незаинтересованост по отношение на бъдещето, апатичност, употреба на наркотици и т.н.) отвъд формализираните процедури за санкциониране на отклоненията от училищните норми. Дешифрирането на тези „послания“

изисква промяна на фокуса – предразсъдъците по отношение на необходимостта от намеса от страна на възрастния, заменени от способността да се удържи ситуацията, да се предложи сигурност (а не мерки, засилващи тревожността) и щадяща рамка на интервенция. Сензитивността, отместваша на заден план процедурното мислене, отключва нови хоризонти на разбиране на поведението – то е не само реакция на ситуационни променливи като семейство, приятелски кръг, училищен (не)успех, социално-икономически статус, а също така и резултат от несъзнавани желания, фантазии, защиты и етични императиви.

Често процесът на постигане на самостоятелност и идентичност (основна задача на психологическото и социално развитие в юношеския период) е съпроводен от усещане за несигурност, съмнения и конфликти, тревожност. Ето защо професионалното ориентиране и консултиране трябва да осигури пространство за експериментиране и активно включване в процеса на професионално самоопределение и себепознание, осигурявайки в същото време подкрепа и условия за формиране на ангажираност към собственото (професионално) развитие (Niles, S., Harris-Bowlsbey, J., 2009). В този смисъл психологизирането на ПОК е необходимо именно поради схващането, че професионалната дейност сама по себе си, изолирана от останалите жизнени сфери на дейност, не може да бъде единствен фокус в кариерната консултация – именно чрез и във професията човек осъществява себе си, продължавайки и следвайки собствената си история, опит и желание. *В общ план практиката на ПОК включва прилагане на принципите на психичното здраве, психологическото и човешкото развитие. От друга страна, себепознанието е дълъг процес, който започва още след раждането и изисква вглеждане в себе си, анализ и саморефлексия. Така прагматичните подходи на ПОК и психоаналитичните концепции за юношеското поведение биха били механизъм за само-анализ в защитеното пространство на консултантската практика.*

Професионалното реализиране на процеса на ПОК с юноши в конфликт със Закона изисква да се имат предвид спецификите на индивидуалните особености, личната история и тази на семейството, а от друга страна, как етикетът се свързва с психосоциалното развитие на юношата, какви са желанията, способностите, уменията въпреки ограниченията³⁵. Консултантът по професионално ориентиране и консултиране е специалист, който следва да бъде сертифициран и обучен – практика, която прохожда в България. Като цяло в полето на работа с деца и младежи в конфликт със Закона това са учители, обществени възпитатели и педагогически съветници, на които е приписана и консултантска роля.

³⁵ Пак там.

Дизайн на изследването

Изследването беше проведено през месеците февруари–септември 2015 г. и обхваща секретари и обществени възпитатели (МКБППМН) от цялата страна³⁶.

Методиката на изследване включва частично стандартизирана анкетна карта от 27 затворени и полузатворени въпроса. Последните три въпроса са насочени към демографските характеристики на изследваните лица (длъжност, възраст, стаж, населено място). Във връзка с покриване на изискванията за анонимност на изследването в рамките на първичната обработка на данните и провеждането на статистическите измервания някои от демографските характеристики бяха подложени на допълнителна анонимизация. Всички статистически операции и анализи бяха консултирани със специалист-статистик.

Анкетната карта бе апробирана предварително и консултирана с експерти от системата за борба и превенция на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни. В резултат на това бе коригирана формулировката на два въпроса, а един отпадна.

Анкетната карта обхваща няколко проблемни полета, произтичащи от особеностите на работата в полето:

- образ на юношата в конфликт със Закона (въпроси 1, 6, 7, 8, 9, 10);
- понятиен апарат в полето (работни дефиниции) (въпроси 2, 3, 4, 5);
- професионално ориентиране и консултиране (въпроси 14, 15, 16, 17, 19, 23);
- професионализъм.

За целите на настоящата разработка ще бъдат представени и анализирани данни, очертаващи първа, втора и трета проблемна област – *образ на юношата в конфликт със Закона, понятиен апарат в полето и професионално ориентиране и консултиране*. Анализът на резултатите, отнасящи се до професионализма за професионално ориентиране и консултиране на юноши в конфликт със Закон, е предмет на друга публикация на автора³⁷.

³⁶ Анкетното проучване обхваща МКБППМН в градовете: Айтос, Българовград, Берковица, Благоевград, Бургас, Варна, Велико Търново, Велинград, Ветово, Видин, Джебел, Димитровград, Долни Дъбник, Дупница, Елена, Елин Пелин, Елхово, Златица, Ихтиман, Карнобат, Костенец, Котел, Кочериново, Кресна, Криводол, Крумовград, Кърджали, Луковит, Лъки, Мездра, Мъглиж, Несебър, Нова Загора, Омуртаг, Оряхово, Пазарджик, Петрич, Приморско, Провадия, Радомир, Разград, Ракитово, Раковски, Русе, Сандански, Свиленград, Свищов, Севлиево, Сливен, Смолян, София-град, Созопол, Сопот, Стара Загора, Тетевен, Тополовград, Трявна, Троян, Търговище, Хасково, Царево, Чавдар, Чирпан, Шумен, Якоруда.

³⁷ Вж.: Тодорова, К. Професионализъм за професионално ориентиране и консултиране на юноши в конфликт със Закона. Социална работа, 2 (3), 2016.

Резултати и анализи

Образът на юношата в конфликт със Закона

Първият въпрос търси информация по отношение възприемането на юношата в конфликт със Закона, заедно с неговите отличителни характеристики. Разписаното в нормативните актове, невинаги съвпада и отразява индивидуалното разбиране за даден проблем. Именно начина, по който назоваваме нещата във всекидневието изразява позицията и отношението към него.

Таблица 1. Образ на юношата в конфликт със Закона

1. Юношата в конфликт със Закона е юноша, който:	Отговори		Процент на анкетираните
	Бр.	Отн. дял в %	
Се бунтува и провокира, защото не може да бъде разбран	234	22,1	55,6
Е жертва на социалната система	81	7,6	19,2
„Изтощава“ образователната система и тя го negliжира	23	2,2	5,5
Няма подкрепяща среда	182	17,2	43,2
Извършва противообществена проява	291	27,4	69,1
Е изоставен от всички	31	2,9	7,4
Не осъзнава свойството и значението, тежестта на постъпката си	202	19,0	48,0
Друго	17	1,6	4,0
Общо	1061	100,0	252,0

За респондентите от централно значение при конструиране образа на юношата в конфликт със Закона са:

- извършената противообществена проява (69,1%);
- бунтът и провокацията, защото не може да бъде разбран (55,6%);
- състоянието на неосъзнаване свойството и значението, тежестта на постъпката (48,0%).

Водещо е разбирането на юношата през етикетащата констатация „противообществена проява“, което от своя страна предполага формализирано от разписанията в нормативните актове отношение и ограничаване на консултантското взаимодействие. Нагласата за придържане към дефиницията, посочена в закона, се доразвива в следващия отговор „не осъзнава свойството и значението, тежестта на постъпката си“ (48%) – определение от наказателното право, което не предполага психичното и без да се интересува от причините. От друга страна обаче, според приблизително половината от изследваните

лица (ИЛ) юношата в конфликт със Закона е самотен („няма подкрепяща среда“ – 43,2%) и изоставен („е изоставен от всички“ – 7,4%).

Секретарите като цяло са по-категорични в мненията си относно образа на юношата в конфликт със Закона като извършител на противообществени прояви (79,3%), за разлика от обществените възпитатели (66,5%) (вж. таблица 2). От друга страна, според 54,5% от обществените възпитатели осъзнаването на свойството и значението, тежестта на постъпката не е определящо за юношата в конфликт със Закона, докато за 57,5% от секретарите това е водещо (вж. таблица 3). Прави впечатление, че въпреки заявената положителна позиция по отношение на предложеното понятие „юноша в конфликт със Закона“ (80,4% от обществените възпитатели и 77% от секретарите одобряват дефиницията; вж. таблица 10), като цяло рефлексията е задвижена от дефинициите в нормативните актове. В този смисъл обществените възпитатели акцентират върху провинението и нарушаването на обществените норми, а нетолкова върху характеристиките на юношата като представител на определена възрастова група, върху съграждащия потенциал на поведението в конфликт със Закона.

Освен това една от ключовите концепции за конструиране на юношеството в съвременността набляга върху неговото „изобретяване“ в институционален план³⁸ – 9,8% от респондентите се придържат именно към тази идея при възприемане образа на юношата („жертва на социалната система“ – 7,6%; „изтощава“ образователната система и тя го „неглижира“ – 2,2%). Бунтът към общоприетите норми и провокацията е отличителна характеристика на поведението в юношеския период и предизвикателство пред 55,6% от работещите в полето.

Таблица 2. Образът на юношите в консултантската практика

6. Юношите, с които работите са:	Отговори		Процент на анкетираните
	Бр.	Отн. дял в %	
Мързеливи и апатични	82	6,3	19,5
Непораснали деца	54	4,2	12,8
Непоемащи отговорност	207	16,0	49,2
Юноши, които трябва да бъдат наказани (през уважението), за да бъдат научени	53	4,1	12,6
Депресивни и потиснати	63	4,9	15,0
Юноши, които страдат	100	7,7	23,8
Самотни и неразбрани	167	12,9	39,7
Изключени от социалната и образователната система	99	7,7	23,5
Юноши в бунт, които не могат да бъдат разбрани	144	11,1	34,2
Юноши, които провокират, търсейки внимание	285	22,0	67,7

³⁸ Вж. втори раздел на настоящата студия.

Интелигентни и мъдри	18	1,4	4,3
Друго	22	1,7	5,2
Общо	1294	100,0	307,4

Целта на този въпрос е не само да опише профила на юношите, с които специалистите работят, но и да очертае особености им отвъд фактологията и документираното в досието, през личното отношение. При конструирането на въпроса са дефинирани две групи променливи, отчитащи вътрешни (личностни) характеристики на юношите в конфликт със Закона и особености на средата (външни). Вътрешните са разделени на позитивни и негативни и такива, свързани със сензитивното и дълбинното разбиране на личността на юношата. Негативните конотации се съдържат в отговори 1, 2 и 3; позитивните – в 4 и 11, а имащите отношение към дълбинното разбиране и сензитивизма са 5, 6 и 7. Външните контекстуални характеристики и свързаните с външния израз на поведението особености са 8, 9, 10.

За 67,7% от ИЛ юношите в конфликт със Закона провокират, за да привлечат вниманието на другите върху себе си, а 34,2% са на мнение, че се бунтуват и не могат да бъдат разбрани. Фокусът върху манифестираната провокация и простъпката в известен смисъл допълва формално-административния образ на юношите като извършители на противообществени прояви, очертан в предходния въпрос. От друга страна обаче, загатва за съпричастност и сензитивност към особеностите на юношеското развитие. Обезпокоителен е резултатът, че според 23,5% от респондентите юношите са изключени от социалната и образователната система. Сумарно, характеристиките на средата и външния израз на поведението са водещи при възприемане образа на юношата в конфликт със Закона. На следващо място е описан негативният образ, изграден през дефицитите и затрудненията. Според близо половината от ИЛ (49,2%) юношите, които попадат в обсега на мерките за социално и възпитателно въздействие, са непоемащи отговорност; мързеливи и апатични (19,5%); непораснали деца (12,8%). Сензитивното и дълбинно разбиране на образа на юношата в конфликт със Закона се регистрира в 25,5% от отговорите („депресивни и потиснати“; „юноши, които страдат“, „самотни и неразбрани“. Най-нисък резултат се установява по отношение на позитивното възприемане – 12,6% посочват, че това са юноши, които трябва да бъдат наказани (през уважението), за да бъдат научени, а едва 4,3% – интелигентни и мъдри.

Очертаните акценти поставят няколко основни въпроса, свързани с професионализма на работещите в системата и институционалния ресурс: как специалистите могат да влияят за вътрешна промяна, самоопределение и разбиране – въпрос, който е основен при ПОК; какви са ресурсите на средата, образователните и социалните системи за подкрепа, съпровождане и развитие на юношите в техния жизнен и професионален път. Немалкият процент ИЛ, които описват юношата през дефицитите, би могъл да бъде свързан, от една

страна, с бърнаут или застой в професионалното развитие. От друга страна, става ясно, че юношите „обект на възпитателно въздействие“, всъщност най-рядко са описвани като интелигентни и мъдри (4,3%) и „юноши, които трябва да бъдат наказани (през уважението), за да бъдат научени“ (12,6%). Разбирането на юношеството като възрастов период и време, в което се проверяват и изследват границите на позволеното, сигурността на семейната среда и на Закона е професионална основа за развитие на идеята за ПОК като интердисциплинарна консултантска практика, реализираща се през прагматичните подходи и знанието за несъзнаваните процеси.

Чрез установяването на обективните причини за „противообществено поведение“ създаването на механизмите и инструментите за работа биха били по-ефективни, а ПОК разграничено от клиниката.

Таблица 3. Причини за противообществено поведение

7. Какви са според Вас основните причини за поява на противообществено поведение?	Отговори		Процент на анкетиранияте
	Брой	Отн. дял в %	
Бедност в семейството	214	17,8	50,8
Развод или смърт в семейството	105	8,7	24,9
Незряло родителство, което води до затруднения във възпитанието	298	24,8	70,8
Невъзможността на бащата да въведе правилата	60	5,0	14,3
Стремежът на майката постоянно да обгрижва и подкрепя	30	2,5	7,1
Негативно влияние на приятелското обкръжение	335	27,9	79,6
Безпомощност на социалната и образователната система	96	8,0	22,8
Биологични особености на юношите	52	4,3	12,4
Друго	11	,9	2,6
Общо	1201	100,0	285,3

На първо място се поставя негативното влияние на приятелското обкръжение (79,6%), последвано от „незряло родителство (...)“ (70,8%) и „бедност в семейството“ (50,8%). Проявленията на родителството като „невъзможност на бащата да въведе правилата“ и „стремежът на майката постоянно да обгрижва и подкрепя“ са регистрирани от 14,4% и съответно 7,1% ИЛ. Интересен факт е, че за 4,3% от извадката причините са свързани с биологичните особености на юношите, което от своя страна изразява еволюционисткия възглед за юношеското противообществено поведение. Обобщено според близо половината от ИЛ (41%) причините се коренят в семейната среда. Прави впечатление, че специалистите от малките населени места най-често споменават като основна причина бедността в семейството (59,4%), в сравнение с тези от областните

градове (44,9%) и столицата (29,5%). Вероятно това се дължи на икономическия профил на страната, според който голяма част от инвестиционните проекти, производството и заетото население са съсредоточени в големите градове и областните центрове.

Очертаната картина изисква създаване на механизми за включване на семейството в процес на ПОК и конкретизиране на неговите специфики. В допълнение, необходимо е да се определят начините, формите за ангажиране на родителите в процеса на професионално самоопределение и развитие на юношата, от една страна, а от друга, да се установи известна дистанцираност, осигуряваща конфиденциалност на процеса. Това се налага от особеностите на консултантския процес по професионално ориентиране и особеностите на създаването и поддържането на доверителни отношения – юношата не може да бъде „мислен“ без родителите си, но предизвикателството пред специалиста, ангажиран с ПОК, е да намери баланса между „работа по случай“ и „работа със система“.

Отговорът, маркиращ негативното влияние на приятелското обкръжение като причина за поява на противообществено поведение, въпреки своята рационалност отново препраща към семейството, позицията на бащата, ролята на майката и динамиката в семейните отношения, които могат да бъдат разбрани през дълбочинен подход. В този смисъл, значение се отдава на реалното, без да се интерпретира символичното в поведението и скритото зад конкретната причина.

Таблица 4. Трудности пред юношите в конфликт със Закона

8. Основните трудности, които изпитват юношите в конфликт със Закона са:	Отговори		Процент на анкетираните
	Бр.	Отн. дял в %	
С намирането на подходящо училище	91	9,6	21,8
Липсата на разбиране от страна на учителите	153	16,2	36,6
Липсата на разбиране от страна на родителите	312	32,9	74,6
Липсата на разбиране от страна на връстниците	141	14,9	33,7
Липсата на възможности за започване на работа	98	10,3	23,4
Преживяванията в детството, свързани с: Травматични събития; сложни родителски взаимоотношения; negliжиране; бедност; развод; смърт	120	12,7	28,7
Друго	32	3,4	7,7
Общо	947	100,0	226,6

Разбирането на трудностите, които изпитват юношите в конфликт със Закона, от една страна, доразвива образа за тях, а от друга, е свързано с търсене на конкретни решения в консултантската практика. На първите три места се

поставя липсата на разбиране от страна на родителите (74,6%), на учителите (36,6%) и на връстниците (33,7%). Липсата на възможности за започване на работа (23,4%) и намирането на подходящо училище (21,8%) са трудности пряко свързани с процеса с ПОК.

Наблюдава се тенденция в резултатите, според която с увеличаване на териториалния обхват се повишава и трудността за намиране на подходящо училище (вж. таблица 5).

Таблица 5. Корелация Трудности/Населено място

8. Основните трудности, които изпитват юношите в конфликт със Закона са:		Не е споменато	Споменато	Общо
1. с намирането на подходящо училище				
Столица	Брой	30	14	44
	% Община_Групи	68,2	31,8	100,0
	% Общо	7,2	3,3	10,5
Областен град	Брой	116	41	157
	% Община_Групи	73,9	26,1	100,0
	% Общо	27,8	9,8	37,6
Друг град	Брой	181	36	217
	% Община_Групи	83,4	16,6	100,0
	% Общо	43,3	8,6	51,9
Общо	Брой	327	91	418
	% Община_Групи	78,2	21,8	100,0
	% Общо	78,2	21,8	100,0

Отговорите и на този въпрос предполагат необходимостта на психологизиране на работата с юношите в конфликт със Закона. Ето защо традиционно прилаганите програми за ПОК на ученици, залагащи единствено на прагматичните подходи за изследване на професионалната насоченост, биха били неефективни по отношение на специфичната група на юношите в конфликт със Закона, именно поради изведените според ИЛ трудности. Съобразяването с уникалната житейска ситуация е основен принцип в консултантската практика независимо от нейната специализация. В този смисъл квалификацията на специалистите и/или формирането на мултидисциплинарни екипи е от изключително значение, още повече че според 28,7% основна трудност, стояща пред юношите в конфликт със Закона, са неотработените преживявания в детството, свързани най-вече със загуба, насилие, negliжиране. И тук е валиден изводът, направен в предходния въпрос, за необходимостта от дълбинно разбиране и разпознаване на състояния като инхибиция, защита, съпротива и т.н.

Следващият въпрос доразвива предходните, като проучва характеристиките на образа на семейството като част от образа за юношата. Най-много отговори събира твърдението, че родителите на юношата в конфликт със Закона

са „незрели“ (62%). Според 61,5% от ИЛ родителите са „ниско грамотни и безотговорни“ (46,1%).

Таблица 6. Семейството на юношата в конфликт със Закона

9. Според Вас семейството на юношата в конфликт със Закона е:	Отговори		Процент на анкетираните
	Брой	Отн. дял в %	
Безотговорно	194	17,2	46,1
Безпомощно	102	9,1	24,2
Семейство, което временно изпитва затруднения	92	8,2	21,9
Незрели родители, които нямат умения за родителство	261	23,2	62,0
Ниско грамотни родители	259	23,0	61,5
Родители, които са задоволявали всички желания на юношата	134	11,9	31,8
Баща, който трудно въвежда правилата	58	5,2	13,8
Друго	25	2,2	5,9
Общо	1125	100,0	267,2

Сумарно, негативният образ на семейството (айтеми 1, 2, 4, 5) е описан от 72,4% от ИЛ. Останалите отговори потвърждават основните моменти в теоретичните интерпретации за причините и факторите, влияещи върху появата на проблемни модели на поведение в периода на юношеството – ролята на бащата да въвежда правилата (13,8%), родители, които са задоволявали всички желания на юношата (31,8%). Едва 21,9% от ИЛ посочват, че семейството на юношите в конфликт със Закона е временно изпитващо затруднения, което предполага положителна оценка на ресурсите на семейството и възможностите на неговите членове да се справят с кризата на юношеството.

Таблица 7. Отпадане от образователната система

10. Според Вас юношите в конфликт със Закона отпадат от образователната система, поради:	Отговори		Процент на анкетираните
	Брой	Отн. дял в %	
Липса на подкрепа в семейството	232	29,8	55,2
Липса на разбиране от страна на учителите	52	6,7	12,4
Липса на система за работа със застрашените от отпадане от училище	217	27,9	51,7
Липса на терапевтична подкрепа	63	8,1	15,0
Липса на единна система за работа	187	24,0	44,5
Друго	28	3,6	6,7
Общо	779	100,0	185,5

Отпадането от образователната система се разпознава, от една страна, като водеща причина за социално изключване и попадане в групата на безработните, а от друга, като резултат от противообществено поведение. В допълнение, ПОК е в тясна връзка с образователната система и част от политиките и стратегиите за превенция на ранното отпадане от училище, детската престъпност, младежката безработица. В този смисъл според 51,7% от ИЛ основна причина се явява липсата на система за работа със застрашените от отпадане от училище, а 44,5% посочват като водещо отсъствието на единна система за работа. 55,2% от респондентите определят подкрепата в семейството като ключов фактор за продължаване на образованието, а едва 8,1% извеждат необходимостта от терапевтична подкрепа.

Понятиен апарат (работни дефиниции)

Предложени за оценка са основните работни дефиниции, утвърдени в научната литература и в практиката на специалистите от системата за превенция и противодействие на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни. Въпросът „Според Вас съществува ли разлика между понятията?“ съдържа 3-степенна скала „да – не – не мога да преценя“, чрез която ИЛ оценяват двойките понятия: девиантно – асоциално; девиантно – противообществено; девиантно – антисоциално; девиантно – делинквентно; асоциално – противообществено; асоциално – антисоциално; асоциално – делинквентно; противообществено – антисоциално; противообществено – делинквентно; антисоциално – делинквентно. Мненията на респондентите описват следните резултати:

- Близка е границата в процентно отношение между твърденията, че не съществува разлика между понятията „девиантно-асоциално“ (40,8%) и че такава е налице (51,3%).

- Сходен е резултатът и при сравняването на понятията „девиантно“ и „противообществено“ поведение – 43,5% от ИЛ разграничават двата термина, докато 52,8% намират сходно значение.

- Термините „девиантно“ и „антисоциално“ се припокриват според 54,3%, а според 35% от респондентите между тях има определени специфики. Тук, за разлика от предходните данни, процентът на тези от ИЛ, които не могат да преценят, нараства – 10,3%.

- Категоричност, че съществува разлика между девиантното и делинквентното поведение, са изразили 55,9%, а процентът на ИЛ, определящи като синонимни двата термина, намалява в сравнение с получените резултати на отговор „не“ в предходните твърдения. Процентът на колебаещите се в отговора си отново бележи по-висока стойност – 18,8%.

- Приблизително 10% е разликата в мненията, потвърждаващи разграничението между „асоциално“ и „противообществено“ (52,3%) и тези, отричащи такова несъответствие (42,8%).

• Подобни са резултатите и при сравняването на данните от въпроса „Съществува ли разлика между понятията „асоциално – антисоциално?“ – за 56,3% от ИЛ разлика има, докато 34,0% отбелязват, че такава отсъства.

• 22,3% от респондентите не са сигурни в преценката си дали асоциалното поведение се разграничава от делинквентното. 21,6% приемат, че двата термина се припокриват, а 56,1% отчитат разликата между понятията.

• Противообщественото и антисоциалното поведение са синонимни понятия според 52,9% от ИЛ. Не е малък процентът на тези, които намират специфики между термините (38,1%).

• Близки в процентно съотношение са мненията, потвърждаващи (43,4%) и отхвърлящи (37,1%) наличието на връзка между противообщественото и делинквентното поведение. Колебаещите се са приблизително една пета от отговорилите на този въпрос (19,5%).

• Подобни са получените резултати при сравнението в двойката „антисоциално – делинквентно“: по-малко от половината от ИЛ приемат термините за синонимни (46,0%). Останалите отговори са разпределени в айтемите „не“ (30,5%) и „не мога да преценя“ (23,5%).

Регистрираните данни потвърждават трудностите при дефиниране на понятията в научната литература. Въпреки утвърдените в нормативните актове и стратегии определения става ясно, че репрезентациите им в практиката и тяхната употреба реално не съвпада с формално разписаното. Би могло да се приеме, въз основа на обобщените резултати, че по-скоро е налице известна неяснота и разминавания в интерпретациите, отколкото единомислие и обща концепция за поведението, нарушаващо правните и моралните норми. Това налага формулиране на дефиниция, отчитаща спецификите на отклоняващото се поведение в юношеството, както по отношение на правовия ред и общоприетите норми на поведение, така и във връзка с особеностите на психичните конфликти, свойствени за този период на развитие.

Следващият въпрос има за цел да проучи мненията на специалистите по отношение на предложената авторска дефиниция за „юноша в конфликт със Закона“ (вж. таблица 8).

Таблица 8. Авторско определение

2. Приемате ли следното определение за юноша в конфликт със Закона? „Юношата в конфликт със Закона“ е този, който провокира установените правила и норми, проверявайки границите на позволеното, поради липса на значим възрастен, който да наложи забрани.		Брой	Отн. дял в %	Процент на анкетиранияте
Валидни стойности	Да	333	79,1	79,7
	Не	85	20,2	20,3
	Общо	418	99,3	100,0
Неотговорили		3	,7	
Общо		421	100,0	

79,7% от ИЛ категорично приемат дефиницията, а 20,3% не са съгласни с нея. Специалистите от малките населени места са по-склонни да приемат определението (86,6%), следвани от тези в столицата (77,3%) и в областните градове (70,7%) (вж. таблица 9). Прави впечатление, че обществените възпитатели по-често изразяват съгласието си (80,4%), за разлика от секретарите и другите специалисти с експертни функции от МКБППН (77,0%) (вж. таблица 10).

Таблица 9. Корелация Населено място/Авторско определение

2. Приемате ли следното определение за юноша в конфликт със Закона? „Юношата в конфликт със Закона“ е този, който провокира установените правила и норми, проверявайки границите на позволеното, поради липса на значим възрастен, който да наложи забрани.		Да	Не	Общо
Столица	Брой	34	10	44
	% Община_Групи	77,3	22,7	100,0
	% Общо	8,1	2,4	10,5
Областен град	Брой	111	46	157
	% Община_Групи	70,7	29,3	100,0
	% Общо	26,6	11,0	37,6
Друг град	Брой	188	29	217
	% Община_Групи	86,6	13,4	100,0
	% Общо	45,0	6,9	51,9
Общо	Брой	333	85	418
	% Община_Групи	79,7	20,3	100,0
	% Общо	79,7	20,3	100,0

Таблица 10. Корелация Длъжност/Авторско определение

2. Приемате ли следното определение за юноша в конфликт със Закона? „Юношата в конфликт със Закона“ е този, който провокира установените правила и норми, проверявайки границите на позволеното, поради липса на значим възрастен, който да наложи забрани.		Да	Не	Общо
Обществени възпитатели	Брой	266	65	331
	% Длъжност_Групи	80,4	19,6	100,0
	% Общо	63,6	15,6	79,2
Секретар и други специалисти с експертни функции	Брой	67	20	87
	% Длъжност_Групи	77,0	23,0	100,0
	% Общо	16,0	4,8	20,8
Общо	Брой	333	85	418
	% Длъжност_Групи	79,7	20,3	100,0
	% Общо	79,7	20,3	100,0

Таблица 11. Връзка между конфликта със Закона и противообщественото поведение

4. Ако поведението в конфликт със Закона изразява вътрешно състояние на противоречие между желанието и Закона, смятате ли, че противообщественото поведение е външен израз на това противоречие, активизирано от невъзможността да се балансира между изискванията и очакванията на света към юношата и неговата личност?		Брой	Отн. дял в %	Валиден процент
Валидни стойности	да	126	29,9	31,0
	по-скоро да	248	58,9	61,1
	по-скоро не	23	5,5	5,7
	не	9	2,1	2,2
	Общо	406	96,4	100,0
Неотговорили		15	3,6	
Общо		421	100,0	

Интересно от изследователска гледна точка е противоречието в регистрираните положителни отговори на този въпрос (вж. таблица 11) и основните характеристики на образа на юношата в конфликт със Закона, които ИЛ извеждат (вж. таблица 1 и анализа към нея). От една страна, юношата в конфликт със Закона е извършител на противообществена проява, което му приписва ролята на адресат на концепцията за противообществено поведение. От друга страна обаче, съгласието с предложеното определение изразява нагласа за вникване в причините и сензитивност по отношение на психосоциалните условия и индивидуалната житейска ситуация, отвъд видимия резултат. За 61,1% от респондентите противообщественото поведение би могло да се интерпретира като външен израз на вътрешното противоречие между желанието и Закона, а 31,0% са убедени в това твърдение (вж. таблица 11).

Таблица 12. Приложимост на понятието в практиката

3. Смятате ли, че формулираното понятие би могло да бъде прието от всички структури, работещи с юноши в конфликт със Закона?		Брой	Отн. дял в %	Валиден процент
Валидни стойности	Да	78	18,5	18,7
	По-скоро да	215	51,1	51,4
	По-скоро не	89	21,1	21,3
	Не	36	8,6	8,6
	Общо	418	99,3	100,0
Неотговорили		3	,7	
Общо		421	100,0	

Така според 51,1% от ИЛ формулираното понятие може да се приеме от всички структури, работещи с юноши в конфликт със Закона, 18,5% са твърдо убедени, че тази дефиниция е подходяща за практиката, а 21,1% по-скоро не мислят, че терминът ще бъде приет (вж. таблица 12). С увеличаването на стажа в системата за превенция и противодействие на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни нараства и склонността на специалистите да дават положително мнение по отношение на възможността понятието да бъде прието от всички структури³⁹ (вж. таблица 13).

Таблица 13. Корелация Приложимост на понятието/Стаж

3. Смятате ли, че формулираното понятие би могло да бъде прието от всички структури, работещи с юноши в конфликт със Закона?		Да	По-скоро да	По-скоро не	Не	Общо
1 до 5 години	Брой	35	88	51	12	186
	% Стаж_Групи	18,8	47,3	27,4	6,5	100,0
	% Общо	8,9	22,3	12,9	3,0	47,1
2 от 6 до 10 години	Брой	31	74	23	17	145
	% Стаж_Групи	21,4	51,0	15,9	11,7	100,0
	% Общо	7,8	18,7	5,8	4,3	36,7
3 над 11 години	Брой	11	39	10	4	64
	% Стаж_Групи	17,2	60,9	15,6	6,3	100,0
	% Общо	2,8	9,9	2,5	1,0	16,2
Общо	Брой	77	201	84	33	395
	% Стаж_Групи	19,5	50,9	21,3	8,4	100,0
	% Общо	19,5	50,9	21,3	8,4	100,0

Професионалното ориентиране и консултиране

По отношение на специфични групи от населението ПОК не би могло да бъде самостоятелна дейност и интервенция, която не е имплементирана в по-обща система на работа – в случая с юноши в конфликт със Закона. Отделянето на консултантската практика в областта на ПОК би довело до спорадичност на дейностите, хаотичност в процеса и липса на устойчиви резултати.

На въпроса „Според Вас може ли професионалното ориентиране и консултиране да бъде елемент на системата за работа с юноши в конфликт със Закона като: „превантивна дейност“ са посочили 86,6% от ИЛ. Възможността ПОК да се включи като част от услугите за социална подкрепа след напускане на СПИ, ВУИ се отбелязва от 83,7%, а като дейност с възпитателен характер – 74,6% (вж. таблица 14).

³⁹ Съгласно ЗБППМН.

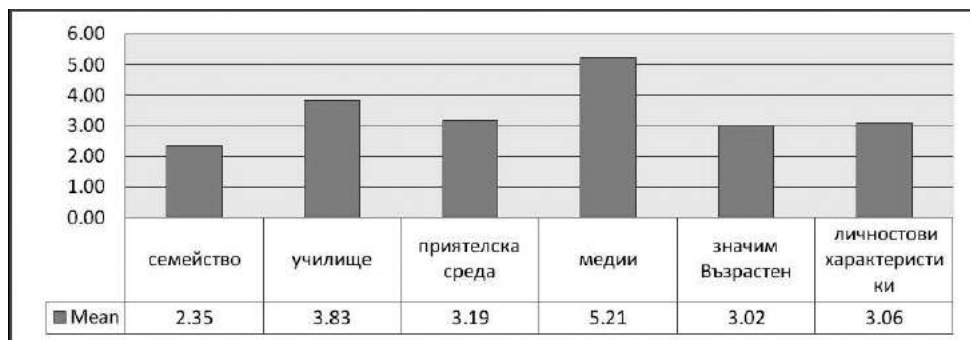
Таблица 14. ПОК в системата за работа с юноши в конфликт със Закона

14. Според Вас, може ли професионалното ориентирание и консултиране да бъде елемент на системата за работа с юноши в конфликт със Закона като:	Отговори		Процент на анкетираните
	Брой	Отн. дял в %	
Превантивна дейност	355	23,3	86,6
Възпитателна дейност	306	20,1	74,6
Социална подкрепа след напускане на СПИ, ВУИ	343	22,5	83,7
Част от дейностите по пробация	239	15,7	58,3
Част от процеса за извършване на обществено полезен труд, свързан с усвояване на трудови навици, умения	281	18,4	68,5
Общо	1524	100,0	371,7

За 58,3% от отговорилите на този въпрос ИЛ консултирането за професия може да обхване част от дейностите по пробация. В този смисъл може да се каже, че ПОК се идентифицира и като ресурс в работата с юношите, извършили по-тежки деяния. От друга страна, усвояването на трудови навици и умения е основен приоритет в обучителните дейности по ПОК – тъй като в дейността на местните комисии единствената мярка с директна насоченост е „полагане на общественополезен труд“, възможната връзка между тях се посочва от 18,4% от ИЛ. Това дава възможност за преформулиране съдържанието на възпитателното въздействие „противообществен труд“ по посока не наказание, а развитие на умения за заетост и повишаване на (кариерната) себе-ефективността.

Позовавайки се върху теорията на ПОК и особеностите на професионалното самоопределение, основните фактори, влияещи върху избора на професия, могат да се диференцират в две групи: външни фактори (семейна среда, училище, медии, приятелска среда, значим възрастен) и личностни характеристики. В тази връзка преобладаващи са изследванията на факторите, оказващи влияние върху професионалния избор на юношите по принцип, в тяхната генерална съвкупност.

Следващият въпрос има за цел да установи доколко всеки един от посочените фактори има отношение към процеса на професионален избор на юноши в конфликт със Закона.

Графика 1. Фактори на професионален избор

15. Факторите, които влияят върху избора на професия при юношите в конфликт със Закона, според Вас са: *(Моля, подредете йерархично: 1 – в най-голяма степен, 6 – в най-малка степен)*

В отговорите на този въпрос и в контекста на представените по-горе анализи биха могли да бъдат установени следните тенденции:

- от една страна, семейството на юношата в конфликт със Закона има негативен образ, а от друга, то е основен фактор, който влияе върху бъдещото професионално развитие;
- училището и приятелската среда отстъпват място на „значим възрастен“ и „личностови характеристики“ в процеса на професионално самоопределение;
- медиите имат най-слабо влияние върху избора на професия при юношите в конфликт със Закона.

Това извежда отново на преден план необходимостта от познания за психичното, създаването и поддържането на „здравословни“, професионални отношения в рамка, функционирането на юношата в семейството и в социалната среда, както и необходимостта от баланс между прагматичните подходи на ПОК и дълбинните методи.

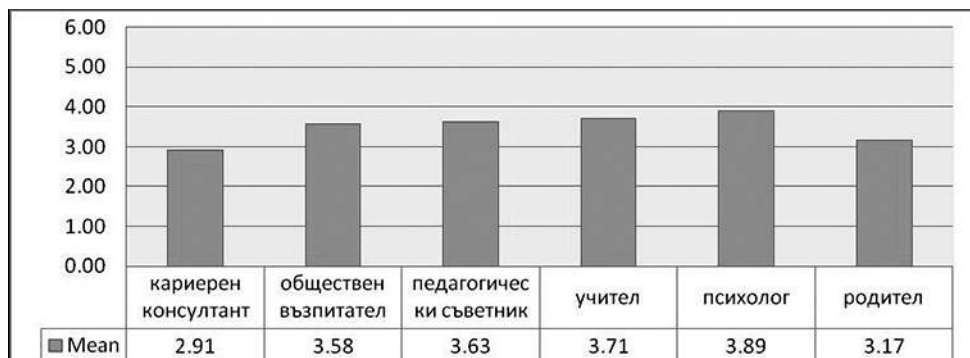
Дейностите по ПОК в системата за борба с противообществени прояви на малолетни и непълнолетни (БППМН) не са методически осигурени и регламентирани, не са част от професионалния профил и длъжностните характеристики на специалистите. Осъществяването на консултиране за професия е по-скоро личен избор и като резултат от самообучение. Важно е да се установи в какви случаи специалистите реализират ПОК – това би очертало не само актуалната картина, но и тяхната визия за процеса и слушателите, в които такъв е необходим.

Таблица 15. Причини за реализиране на ПОК

16. Реализирате професионално ориентиране и консултиране в работата си, когато:	Отговори		Процент на анкетираните
	Брой	Отн. дял в %	
Юношата има въпроси и заявка	256	32,8	61,1
Предстои завършване на основно/средно образование	236	30,2	56,3
Родителят изрази желание	86	11,0	20,5
Утвърдена практика е в работата на обществения възпитател	102	13,1	24,3
Не реализирам	9	1,2	2,1
Насочвам към кариерен консултант, педагогически съветник, психолог, учител	87	11,1	20,8
Друго	5	0,6	1,2
Общо	781	100,0	186,4

Повече от половината от ИЛ (61,1%) реализират ПОК, когато към тях е отправена заявка и юношата има въпроси. Информирани за избор на училище, или познати в теорията и практиката на ПОК училищно ориентиране, провеждат 56,3% от респондентите, когато предстои завършване на основно или средно образование. Според 13,1% от специалистите ПОК е утвърдена практика в работата на обществения възпитател, въпреки че в сферата на корекционно-възпитателната и социално-педагогическата професионална дейност не съществуват разработени и приети методики, програми и стандарти за ПОК на юноши с противообществени прояви. Едва 2,1% не реализират ПОК, а 20,8% насочват към специалист, което означава, че малка част от ИЛ не познават и не прилагат в консултантската си практика идеята за ПОК. Приблизително половината от регистрираните мнения на респондентите (43,8%) дават основание да се твърди, че понастоящем ПОК в системата за БППИМН не е целенасочен и организиран процес, а по-скоро се случва стихийно и епизодично.

Следващият въпрос има за цел да проучи каква е визията на ИЛ по отношение на специалиста, който в най-голяма степен трябва да реализира ПОК с юноши в конфликт със Закона. Опитът на другите страни показва, че, от една страна, общественият възпитател може да изпълнява професионалната роля на кариерния консултант след като е преминал през съответното обучение. От друга страна, кариерен консултант може да бъде и външен на системата специалист, чиято дейност и работна позиция са административно разписани и осигурени. Погрешно се смята, че ориентирането и консултирането за професия може да се провежда от всеки, който насочва и информира. Специалистите, които в най-голяма степен трябва да реализират ПОК на юноши в конфликт със Закона, са представени в графика 2.

Графика 2. Специалистът по ПОК на юноши в конфликт със Закона

17. Според Вас, кой специалист в най-голяма степен трябва да реализира професионално ориентиране и консултиране с юноши в конфликт със Закона? (моля, подредете йерархично: 1 – в най-голяма степен, 6 – в най-малка)

Изведените резултати акцентират върху необходимостта от професионално реализиране на ПОК от кариерен консултант (поставено на първа позиция), но също така разкриват неразбиране за същността на ПОК като професионална дейност, поставяйки на второ място родителя като основна фигура, ангажирана с процеса. На трето място е изведена водещата ролята на обществения възпитател в осъществяването на дейности по професионално ориентиране и консултиране, което препраща към въпроса за сертифицирането, обучението на специалистите и развитието на системата за ПОК на юноши в конфликт със Закона.

Следващият въпрос („Ако в МКБППМН се работи по посока професионално ориентиране и консултиране, какви дейности и теми би обхванал процесът?“) проучва дейностите и темите в ПОК – свързани са най-вече с „оценка на интереси, способности, качества“ (76,8%), информиране за продължаване на образованието (60,4%) и информиране за пазара на труда (41,1%). Сумарно, 40,3% от ИЛ предпоставят консултантски процес в ПОК, който започва с диагностика (оценка на интереси, способности, качества – 27,6% от отговорите) и цели себепознание (12,7% от отговорите); 36,5% с информиране (за пазара на труда (14,8%) и за продължаване на образованието (21,7%), а 22,6% – с обучение (за придобиване на умения – 13,8% и подготовка за кандидатстване на работа – 8,8%).

Таблица 16. ПОК в МКБППМН

19. Ако в МКБППМН се работи по посока професионално ориентиране и консултиране, какви дейности и теми би обхванал процесът?	Отговори		Процент на анкетираните
	Брой	Отн. дял в %	
Себепознание	148	12,7	35,3
Оценка на интереси, способности, качества	322	27,6	76,8
Обучение за придобиване на умения	161	13,8	38,4
Информирание за пазара на труда	172	14,8	41,1
Информирание за продължаване на образованието	253	21,7	60,4
Подготовка за кандидатстване за работа	103	8,8	24,6
Друго	7	,6	1,7
Общо	1166	100,0	278,3

Необходимо е да се посочи, че реализирането на ПОК само в една от маркираните сфери и като отделен от останалите дейности процес би било едностранчиво и формално консултантско взаимодействие. Усилията трябва да се насочат към създаване на цялостна програма, съобразена със спецификите на конкретната група, отчитаща особеностите на индивидуалната житейска ситуация и реализирана през единен екипен подход.

При липса на ясна система, структура и стратегия за ПОК на юноши в конфликт със Закона въпросът за неговата ефективност е основен. От друга страна, в политиките и стратегиите за ограничаване на детската престъпност ПОК се разпознава като механизъм за превенция и подходяща форма на работа с конфликтите в юношеска възраст.

На въпроса „Според Вас от какво би зависела ефективността на професионалното ориентиране и консултиране в МКБППМН? (моля, подредете йерархично: 1 – в най-голяма степен, 5 – в най-малка степен)“, специалистите извеждат на преден план по степен на важност следното:

1. Необходимост от създаване на цялостна система за ПОК, в която да се включат и МКБППМН.

2. Изграждане на партньорска мрежа не само между МКБППМН, кариерните центрове, училищата и бизнеса, но и цялостна национална стратегия, интегрирана в политиките за образованието и младежката заетост, съобразена със социално-икономическите особености на отделните региони в страната.

3. Повишаване на професионализма на обществените възпитатели.

4. Разработването на методически указания и материали е фундаментално изискване при въвеждането, координирането и оценяването на всяка професионална дейност.

5. Допълнително материално стимулиране на обществените възпитатели също има отношение към ефективността на професионалното ориентиране и консултиране като част от дейността на МКБППМН.

Изводи и препоръки

В резултат на проведеното изследване и теоретичния анализ на научните концепции, както и систематизирането на популярните практики в полето на ПОК на юноши в конфликт със Закона, биха могли да се очертаят следните основни изводи и препоръки:

1. Юношите най-често се възприемат през извършеното провинение, образът за тях е преобладаващо негативен, което в контекста на консултантския процес ограничава възможностите на професионално-личностното взаимодействие до прилагане и реализиране на мерки за възпитателно въздействие. От друга страна обаче, приетата от специалистите авторова дефиниция за „юношата в конфликт със Закона“ разкрива алтернативен хоризонт за вникване в причините и сензитивност по отношение на психосоциалните условия и индивидуалната житейска ситуация, отвъд фактологията.

2. Липсва единомислие по отношение на работните дефиниции в полето, което косвено влияе върху предоставянето на качествена консултантска услуга. Въпреки утвърдените в нормативните актове и стратегии определения реалното им приложение в практиката не съвпада с формално разписаното.

3. Въпреки опита на другите страни и в разрез с препоръките в стратегическите документи ПОК на юношите в конфликт със Закона е периферна дейност в системата за БППМН. Набляга се основно върху информативния аспект на процеса. На фона на съществуващите практики са много малко тези, които предлагат цялостен консултативен процес за избор на професия. Провеждането на консултиране за професия е по-скоро въпрос на личен избор и мотивация.

4. Традиционно прилаганите програми за ПОК на ученици, залагащи единствено на прагматичните подходи за изследване на професионалната насоченост, са неефективни по отношение спецификите на групата на юношите в конфликт със Закона.

Потенциалът на ПОК като превенция на отпадането от образователната система и противообщественото поведение е оценен положително, което дава възможност да се отправят препоръки по посока на:

1. Институционализиране и професионализиране на ПОК на юноши в конфликт със Закона и изграждане на междуинституционални партньорства в полето.

2. Разработване на методически указания, програми и дидактически материали, подпомагащи работата на специалистите, реализиращи ПОК на юноши в конфликт със Закона. В този смисъл настоящите следват да бъдат допълнени, но и да бъдат създадени профилирани, отразяващи същността и спецификите на ПОК с юношите в конфликт със Закона.

3. Включване на обществените възпитатели в програми за продължаващо обучение, повишаване на квалификацията, сертифициращи програми за кариерно консултиране.

4. Супервизия и регулярни екипни срещи, прилагане на механизми за превенция на бърнаута.

ЛИТЕРАТУРА

- Банова, В., Мечкунова, Б. (2015) Семейството и неговите функции от гледна точка на психоанализата. – В: Визия за семейна политика. Мненията на родителите, опитът на Европа и гледната точка на психоанализата. Национална мрежа за децата, София.
- Богданова, М. (2015) Кариерното развитие на педагогическите кадри през психоаналитичната перспектива. – В: Съвременни предизвикателства пред педагогическата наука. Сборник с доклади от Конференция с международно участие, 6–8 юни 2014. УИ „Св. Климент Охридски“, София, 317–326.
- Богданова, М. Тодорова, К. (2014) Професионалното ориентиране и консултиране през симптома като стратегия. Помагало. Авангард Прима, София.
- Богданова, М. Тодорова, К. (2015) Психоаналитичният подход в процеса на професионално ориентиране и консултиране в училище. – В: Съвременни предизвикателства пред педагогическата наука. Сборник с доклади от Конференция с международно участие, 6–8 юни 2014. УИ „Св. Климент Охридски“, София, 474–484.
- Господинов, В. (2010) Юноши – Девиации – Емоционална интелигентност. Изток-Запад, София.
- Господинов, Д. (1995) Някои етиологични аспекти на асоциалното поведение при средношколците. – *Образование и квалификация*, 1 (1), 83–89.
- Гърбачева, А. (1994) Психология на девиантното поведение. Абагар, Велико Търново.
- Деларош, П. (2011) Проблемите на юношеството. Център за психосоциална подкрепа, София.
- Димитров, Л. (1994) Научен статут на теорията на възпитанието. – В: Теория на възпитанието. София.
- Закон за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни. – *Държавен вестник*, 74, С., 2009.
- Кръстева, Ю. (2014) Нови форми на бунта. – *Култура*, 29/23, 24–30.09.2014
- Манасиева, Т. (2003) От семейството до възпитателното училище интернат. София.
- Манчева, Р. Психология на девиантното поведение. Благоевград, 2012.
- Петров, Г. Детската престъпност. Велико Търново, 1998.
- Пушкарлова и кол. Рискови криминогенни и виктимогенни фактори при децата. С., 2010.
- Рангелова, Е. Девиациите в поведението на децата и превантивната дейност. – В: Превенция на девиантното поведение на децата. Комливес-ЛМ-Любомир Минковски, С., 2003.
- Строс, Кл. Л. (1997) Тъжни тропици. София.

- Тодорова, К. Идеята за „юношеството в конфликт със Закона“ и несъзнаваните механизми за избор на професия. – ГСУ, ФП, Кн. Социални дейности, том 108, 2015.
- Тодорова, К. Поведение срещу себе си, Другия и обществото. – *Списание на Софийския университет за образователни изследвания*, 41–55, 3/2014.
<http://journal.e-center.uni-sofia.bg/site/wp-content/uploads/downloads/2014/09/4>
- Тодорова, К. Професионализъм за професионално ориентиране и консултиране на юноши в конфликт със Закона. – *Социална работа*, 2 (3), 2016.
- Уиникът, Д. У. (1995) Антисоциалната тенденция. – В: Антисоциалното поведение – теория и практика. С., 2008.
- Централна комисия за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни. Методическо ръководство за дейността на обществения възпитател. София: ЦКБППМН.
- Шишков, Ат. (1983) Относно понятията престъпност, противообществено, девиантно, асоциално и антисоциално поведение. – В: Медицина, педагогика, поведение. Отечествен фронт, София.
- Arnet, J. J. (2013) *Adolescence and Emerging Adulthood: A Cultural Approach*. Pearson, New Jersey.
- Arnet, J. J. (1999) Adolescent Storm and Stress, Reconsidered. – *American Psychologist*, 54(5), pp. 317–326.
- Catipovic, M. P., Ladame, F. (1998) *Adolescence and psychoanalysis: the story of the history*. Karnac Books, London.
- Chartrand, J. M., Rose, M. L. (1996) Career Interventions for At-Risk Populations: Incorporating Social Cognitive Influences. – *Career Development Quarterly Journal*, 44(4), 341–353.
- Coleman, J. C. (ed.) (2014) *Working with Troubled Adolescents. A Handbook*, International Psychotherapy Institute E-Books, pp. 17–19.
- Erler, W. et al. (2000) *Child and Juvenile Delinquency. Strategies of Prevention and Intervention in Germany and the Netherlands*. –
<http://www.verwey-jonker.nl/doc/jeugd/Child%20and%20Juvenile%20Delinquency.pdf>
- France, A. (2007). *Understanding Youth in Late Modernity*. Open University Press, London.
- Glaser, B. A. et al. (2003) Self-Reported Career Interests Among Adjudicated Male Adolescents: A Pilot Study. – *Journal of Addictions & Offender Counseling*, 23(2), 73–82.
- Görge, T. et al. (2013) *Youth Deviance and Youth Violence. Findings from a European study on Juvenile Delinquency and Its Prevention. First Edition*. – *Youth deviance and youth violence: A European multi-agency perspective on best practices in prevention on and control (YouPrev)*, 2013. – http://www.youprev.eu/pdf/YouPrev_InternationalReport.pdf
- Hanawalt, B. A. (1993) *Growing Up in Medieval London*. Oxford.
- Legume, H., Hoare, C. (2004) A Research Study on Impact of Career Intervention on Middle School Students career maturity levels, academic achievements and self-esteem. – *Psychological School Counselling*, 8(2), 148–155.
- Markstrom, C. et al. (1998) The Ego Virtue of Fidelity as a Psychosocial Rite of Passage in the Transition from Adolescence to Adulthood. – *Child & Youth Care Forum*, 27(5).
- Nedelcu et al. (2014) *Prevention of Juvenile Delinquency and Providing Specific Services to Minor Offenders Who Are Not Criminally Responsible*. Ministry of Internal Affairs Publishing, Romania. – http://eucpn.org/prevention_of_juvenile_delinquency.pdf

- Niles, S. G., & Harris-Bowlsbey, J. (2013) Career Development Interventions in the 21st century. Pearson Education Inc, New Jersey.
- O'Brien, K. M. et al. (1999) Broadening career horizons for students in at-risk environments. – *Career Development Quarterly Journal*, 47(3), 215–229.
- Oomen, A., P. Plant. (2014) Early School Leaving and Lifelong Guidance. – *ELGPN Concept Note No. 6*. – <http://www.elgpn.eu/publications/early-school-leaving-and-lifelong-guidance/>
- Porfeli, E. J., Lee, B., Vondracek, F. W. (2013) Identity Development and Careers in Adolescents and Emerging Adults: Content, Process, and Structure. – *Handbook of Vocational Psychology: Theory, Research, and Practice*. Routledge, UK..
- Tarolla et al. (2002) Understanding and Treating Juvenile Offenders: A Review of Current Knowledge and Future Decisions. – *Aggression and Deviant Behavior*, 7(2), 125–143.
- Thornberry, T. (2004) Developmental Theories of Crime and Delinquency. Transactions Publishers, New Jersey.
- Wallace, C., Kovatcheva, S. (1998) Youth in Society: The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe. Palgrave Macmillan.
- Wiener, F. (1965) Vocational Guidance for Delinquent Boys. – *Crime & Delinquency*, 11:366.
- Wyn, J., White, R. (1997) Rethinking Youth. SAGE Publications, London.
- Zabel, R., Nigor, F. (2007) Occupational Interests and Aptitudes of Juvenile Offenders: Influence of Special Education Experience and Gender. – *Journal of Correctional Education*, 38(4), 337–355.

Постъпила май 2016 г.

Рецензенти:

доц. дпн Моника Богданова

доц. д-р Георги Петров